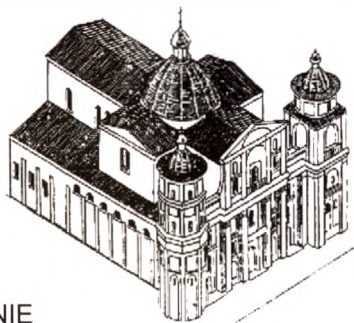

Nr 4 (167) – B Rok 29

Lipiec-Sierpień 2022

KOŚCIÓŁ RZYMSKOKATOLICKI NA UKRAINIE

Wołanie z Wołynia *Волення з Волині*

Pismo religijno-społeczne Rzymskokatolickiej Diecezji Łuckiej

Fotografie na okładce:

s. I: Dzwonnica i skwer przykościelny w Dubnie

Fot. Walenty Nimczyński

s. II: „Dwa jubileusze i odpust parafialny obchodził kościół
pw. św. Jana Nepomucena” – Dubno, 21 maja 2022 roku

Fot. Agencja Informacyjna TEZA!TV

s. III: Tetjana Jurczenko, «*Duchowość misyjna kapłanów
pracujących w ZSRR po II wojnie światowej*», Biały Dunajec
– Ostróg 2009 – Biblioteka «Wołania z Wołynia» t. 67

Fot. Archiwum

s. IV: Kościół w Kisielówce zniszczony w maju 2022
roku przez Rosjan

Fot. Ks. Łukasz Gron

Nr 4 (167) – B Rok 29

Lipiec-Sierpień 2022

KOŚCIÓŁ RZYMSKOKATOLICKI NA UKRAINIE

Wołanie z Wołynia

Волення з Волині

Pismo religijno-społeczne Rzymskokatolickiej Diecezji Łuckiej

Dwumiesięcznik **Wołanie z Wołynia** – *Волення з Волині*

Pismo założone w 1994 roku. Założyciel i wydawca: Parafia Rzymskokatolicka pw. Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny w Ostrogu na Wołyniu.

Redaktor naczelny: ks. Vitold-Yosif Kovaliv.

Redakcja: Irena Dejneka, Ryszard Frączek, ks. Grzegorz Draus, Maria Kalas, Jarosław Kowalczyk, Ludmiła Poliszczuk, ks. Waldemar Szlachta, Inna Szostak.

Redakcja publikuje materiały nie zawsze podzielając poglądy ich autorów.

Zamieszczone w piśmie materiały mogą być przedrukowywane z podaniem źródła.

Razem z czasopiśmie ukazuje się seria książkowa Biblioteka „Wołania z Wołynia”.

Adres redakcji:

✉ вул. Князів Острозьких, 4-а
35800 м. Острів, Рівненська обл.

Україна

☎ & Fax + 380 (3654) 2-30-38

E-mail: vykovaliv@gmail.com

<http://www.wolaniecom.parafia.info.pl/>

Świadectwo rejestracji: RW nr 187

z 15 maja 1997 r.

ISSN 1429-4109

Oddział redakcji w Polsce:

✉ Ośrodek “Wołanie z Wołynia”,
skrytka pocztowa 9, 34-520 Poronin

Dobroczynców prosimy o wpłaty na konto:

Stow. Ośrodek “Wołanie z Wołynia”

PBS. ZAKOPANE O/BIAŁY DUNAJEC

nr 77 88210009 0010 0100 1892 0001

Dla wpłat z zagranicy należy dopisać:

S.W.I.F.T code: POLUPLPR

~~~~~

Jesteśmy w Facebook’u:

«**Wołanie z Wołynia**

– **Волення з Волині**»

<http://www.facebook.com/Wolanie/>

«**Sursum corda**»

<http://www.facebook.com/Sursum-corda-254753281236024/>

SPIS TREŚCI

- s. 3-4: O. Роман БУРНИК, *Людина великого серця. Проповідь під час поминальної Святої Меси в Маневичах у день похорону о. Андрія Квічало*
- s. 5-6: *Звернення Конференції Єпископів України*
- s. 7-8: *Sp. † o. Jerzy Jan Czarnecki SVD*
- s. 9-10: *Sp. † ks. Zygmunt Ryżko FDP. W 10. rocznicę śmierci kapłana*
- s. 11-14: Ks. Jarosław WIŚNIEWSKI, *Tęcza nad „ukraińskim Krakowem”*
- s. 15-46: John Paul HIMKA, *Pogrom lwowski w 1941 roku: Niemcy, ukraińscy nacjonaliści i miejski tłum*
- s. 47-49: Ks. Sławomir KOSTRZEWA, *Umieranie w świetle wiary*
- s. 50-51: Maryna OKĘCKA-BROMKOWA, *List do ks. Witolda Józefa Kowalowa*
- s. 51: Ks. Vitold-Yosif KOVALIV vel ks. Witold Jóef KOWALÓW, *Od redakcji*
- s. 52: Maryna OKĘCKA-BROMKOWA, *Wołyńskie pejzaże*
- s. 53-66: Ułas SAMCZUK, „*Wołyn. Powieść w trzech tomach*”, t. II: „*Wojna i rewolucja*”, rozdział XII, część druga
- s. 67-70: Andrzej GRAJEWSKI, *Kapelan na wojnie*
- s. 71-72: Andrzej SZEPTYCKI, *Koinfikt tożsamości*
- s. 73-74: Jan GŁĄBINSKI, *Poronin. Wiele powodów do świętowania*
- s. 75-80: Jadwiga [spisała i opracowała Regina SMOTER-GRZESZKIEWICZ], *Trzynastego kwietnia przyszli po nas... Losy polskiej rodziny wywiezionej do Kazachstanu*

Oddajemy do rąk P.T. Czytelników opóźniony numer czasopisma z powodu choroby redaktora naczelnego, plandemii i wojny rosyjsko-ukraińskiej.

Poprzednie numery z tego roku oraz roczniki 2010-2021 „Wołania z Wołynia” w wersji elektronicznej dostępne są m.in. pod adresami:

http://www.duszki.pl/wołanie_z_wołynia/
<http://kresy24.pl/archiwum-pisma-wołanie-z-wołynia/>

Uprzejmię dziękujemy za pomoc w digitalizacji archiwum naszego czasopisma Śląskiej Bibliotece Cyfrowej:

<https://www.sbc.org.pl/>

Nie jesteśmy w stanie odpowiadać na wszystkie listy. Przepraszamy. Redakcja «Wołania z Wołynia»”

Zapraszamy do naszej grupy na Facebook’u „**Miłośnicy Wołynia**”

<https://www.facebook.com/groups/183538512208141>

gdzie można skontaktować się z innymi P.T. Czytelnikami „Wołania z Wołynia”, podzielić się swoimi wrażeniami, fotografiami, wspomnieniami, odszukać znajomych i tp. Grupa jest otwarta. Przyjmujemy do niej po odpowiedzeniu na trzy krótkie, postawione przez nas pytania.

Життя Церкви на Волині - 3

ЛЮДИНА ВЕЛИКОГО СЕРЦЯ

Проповідь під час поминальної Святої Меси в Маневичах у день похорону о. Андрія Квічалі

Слава Ісусу Христу! Всечесні Отці,
дорогі в Христі брати та сестри!

Кілька днів тому, після тривалої
тяжкої хвороби, на 55-му році життя
помер отець Андрій, настоятель
парафії Маневичі та Любешів.
Сьогодні відбувається похорон у його
рідному селі Прусіновіче, поблизу
Ниси. Ми зібралися у храмі, де він
працював більше 20 років, щоб
молитися, вшанувати його пам'ять.

Протягом останніх днів ми читали
багато різноманітної інформації про
отця Андрія. Народився, вчився і з
Вами шукав свого покликання. Хотів
бути лікарем – медична Академія,
праця в лікарні, але хотів бути не тільки
лікарем, тіла але і душі. Далі семінарія
в Любліні та прагнення служити і
працювати в Україні.

У семінарії, ми зустрілися,
познайомилися, вчилися і навіть один
семестр, жили в одній кімнаті. Був
людиною приємною, веселою та з
гумором, як же інакше, коли після
однієї повчальної розмови, зранку
зadzзвонив будильник у чайнику...

Працюючи на парафії – планував,
старався, будував плани. Багато
чого зробив у Маневичах. Можемо
пригадати як виглядав храм 10 років
тому і яким є сьогодні. Будував плани
і мав своє бачення Любешова, ремонт,

реставрація... можна продовжувати...
і продовжувати. За роки його
перебування в парафії зроблена
велика робота, або іншим словом його
служіння давало результат: розвивав
традицію, культуру і проголошував
Слово Боже, тим самим підтримував
парафіян, та всіх з ким зустрічався.
Цікавився історією і спільною історією
України та Польщі. Будував мости
порозуміння між людьми. Вагомий
його вклад у збереження місця пам'яті
в Костюхнівці, де служив, можна
сказати капеланом для харцерів-
скаутів (пластунів). Теж дбав про
могили легіонерів, священників
та інші пам'ятні місця в околиці.

Десь півтора роки тому, коли я
перший раз поїхав з кількома друзями
до Костюхнівки, отець Андрій мав усе
показати та розказати, але захворів.
Змушені були самостійно шукати
дорогу до кладовища, питаючи в однієї
старшої жінки. І коли пояснили, що
туди приїжджають з Польщі та отець з
Маневич, усміхнулася і пояснила, як
проїхати на місце поховань легіоністів. Ця
історія ще раз показує вміння отця Андрія
бути близько людей і будувати мости
порозуміння і поваги між людьми різних
національностей та конфесій. Людина
великого серця, гостинний і добрий.

Дорогі в Христі, добре знаємо і
пам'ятаємо слова з Святого Письма, ...і

**Останнє прощання з отцем Андрієм Квічалею в парафії Святого Духа
в Маневичах**

Фот. Анатолій Оліх

ви будьте готові, бо не знаєте, о котрій годині Син Чоловічий прийде.

Дорогі в Христі, кожна несподівана смерть людини в розквіті сил, має пригадати кожному християнину, нам із Вами, ту важливу правду, що життя швидко біжить і ніхто не знає ні дня, ні години, коли Господар усього скаже здати рахунок життя.

Сьогодні молячись за душу святої пам'яті отця Андрія, теж гляньмо і на наше особисте життя, наші слова, кроки, учинки, чи все робимо, щоб перебувати в єдності з нашим Спасителем.

Розпізнаваймо наше покликання! А кожне важливе: і священниче, і покликання бути добрим батьком і доброю матір'ю, добрим лікарем чи вчителем, відповідальним працівником...

Нашим щоденним земним життям, будуймо свою вічність з Богом!

Кілька днів тому, один священник, згадуючи про отця Андрія, говорив, що будучи в нього, бачив багато фігурок ангелів. Ангел служить Господу, отець Андрій служив Богу і людям.

Нехай добрий Господь за жертвне служіння Йому і людям, винагородить отця Андрія вічним життям по своїй правиці. Амінь.

о. Роман Бурник

Маневичі, 4 липня 2022 року

Z życia Kościoła na Ukrainie - З життя Церкви в Україні

Римсько-Католицька Церква в Україні
КОНФЕРЕНЦІЯ ЄПІСКОПІВEcclesia Romano-Catholica in Ucraina
CONFERENTIA EPISCOPORUMЗВЕРНЕННЯ КОНФЕРЕНЦІЇ
ЄПІСКОПІВ УКРАЇНИ**niepodległa Ukraina****Всечесні Отці та Богопосвячені
Особи!****Улюблені у Христі Брати і Сестри!**

У надзвичай складний час доводиться нам цьогоріч відзначати День Незалежності України. Свобода, вільність та незалежність ніколи не приходять легко. Сьогодні ж за право бути незалежними ми платимо високу ціну, захищаючи вже пів року нашу Батьківщину від широкомасштабного нападу агресора. Сьогодні увесь наш народ згуртувався у боротьбі за незалежність: захисники та

захисниці Збройних Сил України, держслужбовці та дипломати, лікарі та медичні працівники, волонтери та підприємці. Усі, кому небайдужа доля та майбутнє Батьківщини на своєму місці докладають зусиль для перемоги та справедливого миру.

Ми, як люди віруючі в Триєдиного Бога, не перестасмо з довірою благати Господа про сили в боротьбі та якнайшвидше припинення війни. У щоденній молитві довіряймо Його милосердю військових, мешканців територій, які знаходяться під окупацією та загрожених авіаційними та ракетними обстрілами. Молімося за поранених та полонених. Допомагаймо та підтримуємо в міру наших можливостей тих, що змушені були покинути свої домівки. Благаймо Всемилотивного Отця прийняти до свого Дому в небі тих, які «душу й тіло свої положили за нашу свободу». Нехай Він змилосердиться над усіма загиблими в часі цих воєнних дій. Нехай Найсвятіше Серце Ісуса наповнить своєю близькістю та втіхою тих, які втратили своїх близьких.

Ukraina wychodzi z ZSRR

Fot. Archiwum

niepodległa Ukraina

niepodległa Ukraina

Не забуваймо й про постійну турботу про своє особисте навернення та гідне християнське життя. Адже, як повчає Книга Приповідок: «Господь молитву праведних вислуховує» (Прип 15,29) та «молитва праведних Йому угодна» (Прип 15,8). Шукаймо перш за все Божого Царства і його праведності (пор. Мт 6,33), поглиблюймо нашу віру, виражаймо нашу любов до Бога та ближнього нашими ділами.

Просімо про заступництво Непорочне Серце Марії, якому ми

niepodległa Ukraina

Polska, jako pierwsze państwo na świecie, uznała niepodległość Ukrainy.

25 березня цього року разом з папою Франциском та всім католицьким світом присвятили нашу Батьківщину та Росію, просячи про благодать навернення. Не полишаймо практикування Перших п'яти субот місяця в намірі відшкодування за гріхи та блюзнірства проти Непорочного Серця Богородиці, як об'явила це Марія у Фатімі.

Тому нехай добре і праведне життя, щира та ревна молитва, чесна та сумлінна праця кожного стане нашим щоденним вкладом у перемогу та мир.

Благословення нашого Небесного Отця, який любить та бажає добра та вічного спасіння для кожної своєї дитини, нехай спочине на Україні та на всіх людях доброї волі.

Ваші Єпископи

24 серпня 2022 року
№ 30 /2022

Odeszli - Відійшли

ŚP. † O. JERZY JAN CZARNECKI SVD

Sp. † o. Jerzy Jan Czarnecki

Fot. Archiwum

Ojciec Jerzy Jan Czarnecki urodził się 7 lipca 1975 roku w Elblągu, jako najmłodszy z czworga rodzeństwa. Jego rodzice, Helena i Józef Czarnecki, mieszkali wtedy w Krzekotach w gminie Lelkowo, ale w 1979 roku przenieśli się do Morąga.

Po ukończeniu szkoły podstawowej w Morągu o. Jerzy podjął naukę w Zespole Szkół Rolniczych w Dobrocinie, gdzie uzyskał zawód ogrodnika. W latach 1996-1999 uczęszczał do Liceum Ogólnokształcącego dla dorosłych w Morągu i pracował jako zakrystianin w Parafii św. Józefa w Morągu. Liceum zakończył zdaniem matury 28 maja 1999 roku. W tym samym roku, 15 sierpnia, został przyjęty do postulatu Zgromadzenia Słowa Bożego (Księża Werbiści), a 28 września rozpoczął nowicjat w Chłudowie koło Poznania. Rok później, 29 września 2000 r., złożył pierwsze śluby zakonne. Formację filozoficzno-te-

ologiczną odbył w Misyjnym Seminarium Księża Werbistów w Pieniężnie.

Po święceniach kapłańskich, które przyjął 19 maja 2007 r. z rąk ks. abpa Wojciecha Ziembę, został skierowany do pracy duszpasterskiej w parafii Matki Bożej Bolesnej w Nysie. Wkrótce również został mianowany duszpasterzem powołań w Polskiej Prowincji. Dwa lata później został ustanowiony wikariuszem w Parafii Królowej Apostołów w Rybniku, a w 2012 r. wikariuszem w Parafii Świętych Apostołów Piotra i Pawła w Pieniężnie. Od sierpnia 2015 r. do końca lipca 2016 pracował w Parafii św. Wojciecha w Elblągu, by od sierpnia 2016 r. podjąć urząd proboszcza Parafii Przemienienia Pańskiego w Nowej Uszycy na Ukrainie.

Decyzją współbraci należących do wspólnoty Domu Misyjnego Królowej Apostołów w Rybniku został powołany na delegata tejże wspólnoty na XXI Kapitułę Prowincjalną, która odbyła się w lutym 2012 r. w Domu Misyjnym św. Wojciecha w Pieniężnie.

ZAKONY DLA UKRAINY

O. Jerzy całe swoje życie poświęcił duszpasterstwu. Najpierw jako zakrystianin, następnie wikariusz 3 parafii w Polsce, w międzyczasie duszpasterz powołań, by wreszcie podjąć posługę proboszcza w misyjnej parafii na Ukrainie. Tak właśnie prowadził go Bóg, jak sam to wyznał opowiadając o swoim powołaniu: „*Od dzieciństwa moje życie związane było z Kościołem, ale bywały momenty, kiedy oddalałem się od Boga, a potem – sam nie wiem jak – do Niego powracałem. Dziś wiem i mocno w to wierzę, że to On sam mnie prowadził i nigdy nie pozwolił mi zbyt daleko się oddalić. (...) Sam doświadczyłem wiele, czasem ciężkich i bolesnych chwil, a z drugiej strony zawsze doświadczałem miłości i obecności Boga, którego teraz pragnę nieść wszystkim ludziom*”.

Ojciec Jerzy uległ wypadkowi samochodowemu 10 sierpnia 2022 r., jadąc z ministrantem z modlitewnego czuwania. W trakcie zdarzenia został potrącony przechodzień. Wszystkie osoby uczestniczące w wypadku zmarły.

Sp. † o. Jerzy Jan Czarnecki podczas spotkania z misjonarzami ze zgromadzenia werbistów w Olsztynie

Fot. «Posłaniec Warmiński»

Msza święta pożegnalna z parafianami miała miejsce 12 sierpnia 2022 roku w Parafii Przemieniania Pańskiego w Nowej Uszycy. Pogrzeb śp. o. Jerzego odbył się 16 sierpnia w Domu Misyjnym św. Wojciecha w Pieniężnie. Śp. o. Jerzy Czarnecki spocznie na cmentarzu zakonnym w Pieniężnie.

O. Jerzy Czarnecki przeżył 47 lat życia, z czego 23 w Zgromadzeniu Słowa Bożego, a 15 lat jako kapłan.

Niech spoczywa w pokoju!

Źródło:

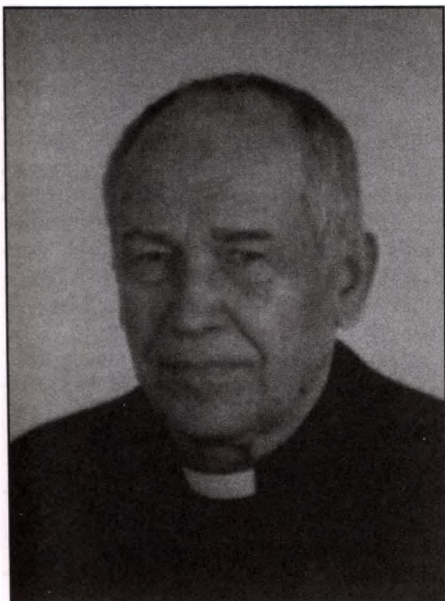
„*Pożegnania: o. Jerzy Czarnecki SVD*” // <https://www.zyciezakonne.pl/wiadomosci/odeszli-do-pana/pozegnania-o-jerzy-czarnecki-svd-122702/>
12 sierpnia 2022 roku

Odeszli - Відійшли

ŚP. † KS. ZYGMUNT RYŻKO FDP

W 10. rocznicę śmierci kapłana

Sp. † Ks. Zygmunt Ryżko FDP
Fot. Archiwum

W Szpitalu Dzieciątka Jezus po intensywnej chorobie w środę 23 maja 2012 r. o godz. 20.00 zmarł ks. Zygmunt Ryżko FDP (1926-2012). Przeżył 85 lat.

Czuwanie modlitewne przy trumnie z ciałem † ks. Zygmunta Ryżko FDP miało miejsce w piątek 25 maja 2012 r. w godz. od 15.00 do 18.00 w Domu Zakonnym przy Lindleya 12 w Warszawie i w sobotę w kościele Dzieciątka Jezus od godz. 9.00.

Uroczystości pogrzebowe odbyły się w parafii pw. Dzieciątka Jezus w parafii św. Alojzego Orione w Warszawie, ul. Williama Lindleya 12, gdzie Zmarły kapłan spędził ostatnie lata życia. W sobotę 26 maja 2012 r. została odprawiona Msza św., której przewodniczył ks. Prowincjał Antoni Wita FDP. On też wygło-

sił kazanie, w którym dziękował za posługę ks. Zygmunta. Po czym nastąpił przejazd do Mińska Mazowieckiego. Ostatnią drogę w Mińsku Mazowieckim poprowadził ks. Krzysztof Owczarek FDP – dyrektor wspólnoty przy ul. Lindleya 12. Ks. Mirosław Żłobiński wygłosił mowę dziękczynną w imieniu wspólnoty białoruskiej z Łahiszyna, której przez wiele lat pomagał ks. Zygmunt Ryżko. Doczesne szczątki Zmarłego kapłana zostały złożone do grobu rodzinnego. Requiescat in pace.

*

Ks. Zygmunt Ryżko FDP urodził się 5 grudnia 1926 r. w Janowie jako siódme dziecko w rodzinie. Ojciec Władysław był solidnym, bardzo pracowitym człowiekiem, oddanym rodzinie, spełniającym obowiązki religijne, również Matka Anna z domu Czerwińska była uczciwa i pracowita, życzliwa dla ludzi. Nowicjat rozpoczął w Zduńskiej Woli 8 września 1947 r. Wśród 6 kleryków i 5 braci znajdował się wieloletni przyjaciel ks. Zygmunta – brat Edmund Kunce, który towarzyszył księdzu Zygmontowi w ostatnich latach posługi kapłańskiej w parafii św. Alojzego Orione w Warszawie, przy ul. Lindleya 12. Mistrzem nowicjatu był ks. Antoni Miś. Obluczyn dokonał ks. Angelo de Paoli. 8 września 1948 złożył pierwszą profesję czasową. Od października 1950 roku przebywał w Seminarium Duchownym we Włocławku. 30 czerwca 1955 roku w obecności ks. bpa Franciszka Korszyńskiego oraz ks. prowincjała W. Michalskiego FDP, otrzymał święcenia kapłańskie. Pierwszą Mszę św. odprawił 1 lipca w kaplicy kleryckiej w Zduńskiej Woli, po czym udał się z ks. prowincjałem do Częstochowy by odprawić Mszę św. przed cudownym Obrazem Matki Bożej.

Po święceniach przebywał w Zagrodnicy (obecnie Izbica Kujawska) będąc socjuszem

ks. Antoniego Misia FDP. 21 września 1961 roku otrzymał jurysdykcję i objął obowiązki w kościele w Malborku. 27 sierpnia 1963 zmienił ks. Pawła Miśkę zostając kapłanem siostr orionistek w Otwocku, gdzie współpracował z arcybiskupem Bronisławem Dąbrowskim FDP. 15 grudnia 1964 roku objął obowiązki dyrektora w Łązniewie. 31 sierpnia 1965 był już w Zduńskiej Woli gdzie poza obowiązkami w parafii pełnił funkcję Ojca Duchownego Seminarium Orionistów. Pracę z chorymi ze szpitala Dzieciątka Jezus, przy ul. Lindleya 12 w Warszawie, rozpoczął w roku 1967 (Szpital ten będzie miejscem ostatniej posługi kapłańskiej oraz miejscem przejścia do Ojca). Od 1 sierpnia 1968 roku rozpoczął pracę w parafii św. Jakuba w Warszawie. Rok 1969 to powrót do parafii w Zduńskiej Woli w roli wikariusza. W roku 1971 w trakcie wizyty na Białorusi gościł u ks. Kazimierza Świątko (późniejszego kardynała archidiecezji Mińsko – Mohylewskiego). Powrót do Malborka nastąpił w roku 1974 gdzie pełnił funkcję dyrektora u boku bliskiego przyjaciela ks. Bolesława Majdaka FDP oraz proboszcza ks. Wołowczyka. 29 czerwca 1980 roku we Włocławku obchodził 25 lecie święceń Kapłańskich. 1 grudnia 1984 roku umiera w Pińsku brat ks. Stanisław Ryżko, któremu towarzyszył w ostatnich dniach ks. Zygmunt. 15 sierpnia 1986 roku powrócił do Izbycy Kujawskiej, gdzie objął obowiązki dyrektora. W 1991 roku przebywał z ówczesnym prowincjałem ks. Stanisławem Pawliną FDP w Moskwie (ponowny powrót do Moskwy nastąpił w 1992 roku). W 1993 roku obejmuje pracę kapłana w szpitalu na Wawelskiej (szpital Radowy) w Warszawie, w 1996 kolejny szpital na Barskiej staje się jego miejscem pracy z chorymi. Funkcje w obu szpitalach łączył jednocześnie. W 2001 roku przenosi się do Kalisza na Kościuszki 24 do Młodzieżowego Ośrodka Wychowawczego, gdzie pomaga dyrektorowi ks. Januszowi Nowakowi FDP.

Dużym przeżyciem w jego życiu była Msza Święta odprawiana w Pińsku przez proboszcza katedry ks. Stanisława Pawlinę FDP 1 maja 2005 roku oraz w Łahiszynie, gdzie został uroczystie przyjęty przez miejscowego proboszcza ks. Mirosława Żłobińskiego FDP oraz parafian. 30 czerwca 2005 roku ob-

chodził 50 rocznicę święceń kapłańskich. 29 sierpnia 2005 roku w Sanktuarium Maryjnym w Tortonie spotkali się orioniści z całą gromadą, którzy obchodzili swoje jubileuszy 50-lecie i 25 – lecie święceń kapłańskich lub ślubów zakonnych. Ks. Zygmunt był jedynym przedstawicielem z Polski. Kontakty z bratem Stanisławem Ryżko oraz z innymi księżmi pracującymi na Białorusi zaowocowały z czasem pracą duszpasterską innych orionskich współbraci (ks. Stanisława Pawliny FDP, ks. Tadeusza Szeszko FDP, ks. Mirosława Żłobińskiego FDP, ks. Teofila Górnego FDP, ks. Tadeusza Steczkowskiego FDP, ks. Krzysztofa Golembiewskiego FDP, ks. Czesława Jojko FDP oraz ks. Marka Majdana FDP. Ostatnie lata swojego życia spędził na służbie potrzebującym w Warszawie w parafii św. Alojzego Orione przy ul. William Lindleya 12.

Opracowano na podstawie autobiografii: Zygmunt Ryżko, „Dzień za Dniem. Wspomnienia”, AWS, 2004.

Źródło:

„Orioniści: Odszedł do Domu Ojca ks. Zygmunt Ryżko FDP” //

<https://www.zyciezakonne.pl/wiadomosci/kraj/orionisci-odszedl-do-domu-ojca-ks-zygmunt-ryzko-fdp-16491/>

24 maja 2012 roku

OD REDAKCJI:

Śp. † ks. Zygmunt Ryżko FDP począwszy od lat 90. XX wieku utrzymywał znajomość i kontakt z ks. Vitoldem-Yosifem Kowaliem, przekazując mu wiele publikacji i informacji dotyczących Kościoła Katolickiego na Ukrainie i Białorusi. Kultuwując pamięć swojego brata ks. Stanisława Ryżki, pomagał dokumentować działalność innych duchownych pracujących po rozległych terenach dawnego Związku Sowieckiego.

Redakcja „WzW”

To już historia... - Це вже історія...

TECZA NAD „UKRAIŃSKIM KRAKOWEM”

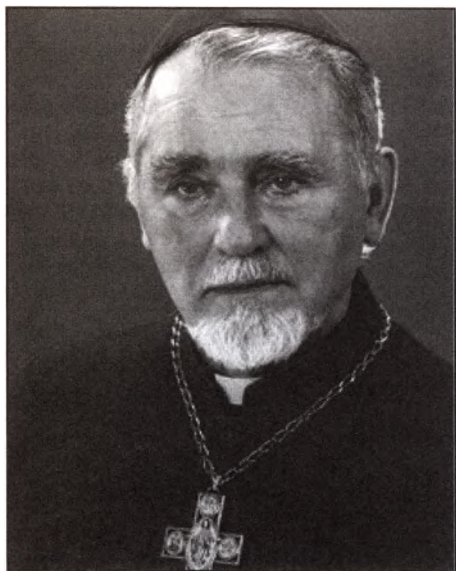

Co do tęczy, jak mawiają Anglicy – „deszczowego kręgu”, mamy wiele przesądów i legend. Widziałem podwójną tęczę w dalekim zabajkalskim mieście Czita, tuż po poświęceniu kościoła Piotra i Pawła AD 2002. Tam przyjechał kard. Tomko pod nieobecność wyganego bpa Mazura aby go zastąpić na uroczystościach konsekracji. Żli ludzie skrzywdzili syberyjskich katolików zabierając im Biskupa, a piękna aura potwierdziła, że Pan Bóg daje błogosławieństwo dla tych nowych dzieł w Syberii. Także ostatnio żegnając się z moją Archidiecezją Białostocką widziałem piękną tęczę nad Różanymstokiem, gdy młodzieź w pielgrzymce do cudownego obrazu Matki Bożej wędrowała. Na tej pielgrzymce umarł pewien człowiek, fanatyk wędrowania do Częstochowy. Miał tylko 55 lat. Niektórzy zazdrościli mu tak pięknego odejścia przez trud wędrowania i kolorową, przez niebo na-

malowana bramę! Ostatni raz widziałem tęczę i to podwójną dziś wieczór 9 lipca 2003, wjeżdżając tryumfalnie do Charkowa z katolickim biskupem tego miasta... nieudacznikiem biskupem: Stanisławem Padewskim.

1. NIEUDACZNIK

Ksiądz Biskup ma kapucyńskie (broad-te) poczucie humoru i śmieje się nad sobą często, zwłaszcza wtedy gdy ja osobiście i pewnie wielu innych płakałoby spuszczać nos i załamywać ręce. Nieudacznikiem nazywa sam siebie wielokrotnie spotykając zwłaszcza dygnitarzy wśród, których niezmordowanie kwestuje prosząc nie o pieniądze ale ...o pomoc personalną, przy organizacji najmłodszej ale też największej terytorialnie i ludnościowo diecezji Ukrainy. Na 20 milionów mieszkańców zamieszkujących 7 wschodnich województw działa obecnie 6 świątyń rzym-

Biskup Stanisław Padewski, pierwszy ordynariusz charkowsko-zaporoski

Fot. Kirios

sko-katolickich, kilkanaście kaplic, około 50 zarejestrowanych wspólnot i tylko 20 kapłanów z czego diecezjalnych tylko 4. Biskup walczy od roku z przeciwnościami losu mając za kurię pokoik na piętrze prowizorycznego klasztoru sióstr Franciszkanek z Lasek. Katedra to przytulny neogotycki kościółek wielkości wiejskiej świątyni, a właściwie „*katedralna kaplica*”, niedawno zwrócony ale wciąż niewykończony i niegotowy do konsekracji. W podwórku katedry góry żelastwa, 3-piętrowy kontener dla kleryków lub gości... to biurowiec Caritas. Wszystkiego strzeże czujnym okiem wilk z Gubbio zwany „*Małysz*”. Jedyna świątynia katolicka w 2 milionowym mieście... „*ukraińskim Krakowie*”, bo to niegdysiejsza sowiecka stolica Ukrainy, ma coś w sobie z nastroju zapuszczonej daczki. Potrzebne narzędzia i chętni ogrodnicy, by ją zamienić w kwitnący ogród, czy metaforycznie: poskle-

jać chroniąc od upadku jak to uczynił św. Franciszek we śnie papieża Innocentego. Ks. Biskup Padewski żartuje, że jest „*nie-u-dacznikiem*”, bo daczki nie posiada. Widzę jednak, że daczka jest, trzeba się tylko przy niej pokrzątać. Dziś rano czytaliśmy Ewangelię o „*wielkim żniwie i małej ilości robotników*”. O jakże to pasuje do tej sytuacji, do tych okoliczności, które dane jest mi oglądać i opisać dziś.

2. CIASNOTA

Inne powiedzonko Biskupa Padewskiego, to zachęta do kapłanów zasklepionych w sobie. Podobno (powtarzam co słyszałem na własne uszy od kapłanów w Krakowie i Tarnowie, co wiem również z Podlasia) z południowej Polski, bez straty dla lokalnego kościoła na misje mogłoby jechać 100 albo 200 księży od zaraz. Cemu nie jadą? Boją się stracić ciągłość pracy, bezpieczny kąt, świadczenia socjalne i inne... lista minusów jest długa. Powracający z misji często nie mają do czego ani do kogo powrócić, życie w Polsce jest szybkie, kolejka do tytułów i godności długa. System ochronny dla misjonarzy nie funkcjonuje, trzeba być kompletnym wariatem, żeby siebie pozbawić perspektyw stabilnego życia, bambosze, telewizor, gazeta... niegdysiejsi „*młodzi gniewni*”, nie tylko księża ale i świeccy, wpadają w szpony konformizmu. Marek Hołdys z Perfectu śpiewał kiedyś: „*hej poeci śliczni tacy, obrastacie w tłuszcz*”. Formacja misyjna w seminariach jest minimalna lub żadna, tradycja misyjna przez lata komunizmu gdy byliśmy „*zamkniętą twierdzą*” została przerwana. Księża zgłaszający się na misje są kuszeni i nagabywani na „*lepsze posadki*”, mówi się im i sam tego doświadczyłem, że w Polsce będą żyć jak „*pączki w maśle*” i po co to ryzyko. Tymczasem, Biskup Padewski głosi, że wyjazd na Ukrainę wielu wyzwoli... od CIASNO-

TY, bo przestrzenie u niego przeogromne: kozackie stepy, Morze Azowskie, Zagłębie Donbas, dziesiątki milionowych miast (Zaporoże, Donieck, Makiejewka, Ługansk, Dnieprodzierżyńsk, Połtawa, Mariupol, Melitopol, Berdjansk, etc.) pozbawionych jakichkolwiek kościołów i nawet chęci chodzenia do nich. Podobnie jest w Kazachstanie czy na Syberii. Jakkolwiek groźnie brzmią te słowa to jednak zachęcanie do pójścia, czy wypłynięcia na głębię jest częścią jubileuszowego programu Papieża. Ja jestem pewien, że Biskup Padewski ma rację. Ciasnotą jest zamykanie się w sobie, w swoim polskim światku i zapomnianie, żeśmy częścią kościoła uniwersalnego. Milczenie o tym byłoby zabójcze dla kościoła w Polsce. Mówienie o tym choć ma posmak tupetu jest powrotem do polskiego geniuszu znanego nam wszystkim z „Trylogii”. Biskup Padewski zachęca nas do pójścia tym szlakiem do sprawiedliwej i nie mniej patriotycznej sprawy. Pióropusze husarzy tu niepotrzebne. Wystarczy jedna uboga sutanna... czy pamiętacie? (Łukasz 9, 1-6).

3. SOLIDARNOŚĆ

Towarzyszę Biskupowi Stanisławowi od 5 dni w jego żebraczej wędrówce po Polsce. Jak wspomniałem, zebrze on o kapłanów i siostry i pewnie się ucieszy gdy choćby kleryk jaki na praktykę do niego się zjawi. Będzie rad każdemu świeckiemu animatorowi, każdej formacji zakonnej misyjnej, ewangelizacyjnej. On jest nad wyraz otwarty. Wiemy przecież, że Kościół z natury swojej jest misyjny i misje są papierkiem lakmusowym naszej wiary. Więc nie powinien żebrać, a jednak to robi.

Gdy siostry w południe zadzwoniły dzisiaj, że szykuje się rocznica ingresu, to przypomniałem sobie jak się użalał, że przez rok niczego nie dokonał, że nadal nie przybyło mu kapłanów, że w 10 diece-

zjach do jakich się zwracał z dramatyczną prośbą o solidarność, odpowiedzi były odmowne i biskupi rozkładali ręce mówiąc, że chętnie, gdyby tylko ktoś z księży się do nich z takim pragnieniem zgłosił... a jednak nikt nie chce. Myślę sobie w głębi serca, że brak pewnie zachęty, i dlatego mozolnie ten tekst piszę. Piszę go nie po prostu z nudów, ale z przekonania. Piszę ale i czynię to o czym mówię. Gdyśmy wjeżdżali do miasta Charkowa, jak wspomniałem: tryumfalnie, zauważyliśmy te podwójną tęczę, żartowaliśmy, że siostry zamówiły dekorację na rocznicę ingresu, i że nie jest aż tak źle: „mamy sygnał z góry”, niebo się solidaryzuje, choć na ziemi jeszcze nie ma znaków poprawy, a poza tym ksiądz Padewski na swoje szczęście czy nieszczęście: dostał po roku starań (aż czy tylko) jednego kapłana! To ksiądz białostocki, „misyjna sierota”, banana z Syberii – autor tekstu.

4. ZIELONE ŚWIATŁO

Ludzi w Polsce śmieszę rosyjskie określenie „zielone światło”, bo chodzi o przyzwolenie. Tego słówka ks. Biskup Stanisław użył zwracając się pisemnie miesiąc temu do arcybiskupa Ziemby z prośbą o skierowanie mnie do Charkowa. Przyznam, w tym czasie wątpiłem, że będę wpuszczony i marzyłem raczej o Papui i nadal marzę, bo nie wiem czym to wszystko się skończy, nadal z powodu „niewyparzonej gęby” jestem „płachtą na byka” dla wielu dygnitarzy sowieckich. Widzę jednak naocznie, jak wielka jest tu potrzeba i jakiś czas na pewno tu zagoszczę. Ks. Biskup Stanisław z radości, że jego połów się udał pofatygował się do Białegostoku podziękować osobście za to że zapaliło się „zielone światło” tam właśnie, gdzie wcale się tego nie spodziewałem.

A powiem, że wśród Karmelitek z Charkowa jest siostra Julia, moja wy-

chowanka, która „maczała paluszki” w tym projekcie. Wielka jest siła modlitwy osób Bogu poświęconych. Modlitwa bez uczynków jednak martwa jest. Toteż Biskup Stanisław nie poprzestał na wizycie w Białymstoku. Był w Łomży, Radomiu, Tarnowie... nawet w malutkiej kurii Żyto-mierskiej już na Ukrainie nadal nie prze-stawał żebrać. Kto wie, kto wie, może znienacka zapuka i do Waszych drzwi i na misje zaprosi. Patrząc na tego humo-rystycznego Biskupa i jego zatroskanie o swoją przeogromną Diecezję, przypo-mniałem sobie jego żart, że jeszcze ten świętojański robaczek zielonego kolo-ru tak naprawdę się nie zaświecił... Pro-szę was, czytających te słowa – zapalmy to światełko wspólnie! Nie czekajmy aż przyjdzie do nas. Biskup nie zdąży doje-chać do wszystkich polskich klasztorów, parafii czy Kurii, nie starczy mu na to sił, a i wiek 70 lat, choć nie wygląda na tyle, jednak... zmusza do szacunku. Mówmy ze sobą o tym, opowiadajmy księżom i bi-skupom o naszej ciasnocie, o robaczkach etc. Mówmy!

Św. Faustyna zapowiedziała, że z Pol-ski wyjdzie kiedyś iskra, która zapali, za-pali, zapali cały świat. Czy pamiętamy tę przepowiednię? Nie chowa się świa-tła pod korcem przecież. Zapalajmy świat wspólnie! Proszę raz jeszcze.

5. DZIAŁ BOTANIKI

Ostatni aforyzm Biskupa Kapucyna, jaki pamiętam to opowieść z życia. Po-dobno w pewnej bibliotece „Kwiatki św. Franciszka” pomieszczono w dziale Bo-tanika! Tak, taka jest kondycja chrześci-jańska z naszego polskiego podwórka. Oglądamy się jeden na drugiego, odbija-jąc piłeczkę jak w tenisie stołowym, tak że ostatecznie cała sprawa misyjna wraca tam skąd wyszła: papież sobie a my sobie! W 1978 powiedziane było: „nie łękajcie

się, otwórzcie serca, drzwi miast i państw Chrystusowi, on wie co jest w człowie-ku”. My jednak jak wystraszone kury pa-trzymy na papieża i czekamy kibicując: „do jakiego to znowu kraju pojedzie nasz wódz”. A my sami?

Czy pamiętamy piosenkę z przedszkola o małych rączkach? Ja sparafrazowa-łem ja tak: „*CHOĆ MAM RĄCZKI MAŁE I NIEWIELE ZROBIĘ / POJADĘ NA MI-SJE, NIECH PAPIEŻ ODOPOCZNIE!*”

Tak, niech książki o misjach zagosz-czą w naszych domach, więcej – piszmy je sami, póki jesteśmy młodzi (mówię do wszystkich którzy mają mniej lat niż pa-pież-misjonarz), i nie traktujemy opowie-ści misyjnych jako astrologię, czarną ma-gię albo kołysanki dla grzecznych dzieci. Nie stawiamy sprawy misyjnej do dzia-łu „kulinaria” a kwiatków Franciszka do botaniki.

Nie pójdziemy na Ukrainę... no cóż, pójdą inni, ona zbawi się bez nas, ale czy my się zbawimy zmarnowawszy taką szansę misyjną, mając Papieża i misyjnie myślących Biskupów. A może kiedyś nie-spodzianie Ukraina, Kazachstan czy Sy-beria (ta męczeńska tzn. nasi rodacy za-gubieni bez modlitwy, ich nieśmiertelne dusze czyścicowe) przyjdzie do nas i bę-dzie jak śmierć nocą techtać nasze piętki! Czy będzie wtedy możliwe i sensowne ży-cie „jak pączek w maśle”, szare, bez ryzy-ka, ułożone i bezpieczne.

ks. Jarek Wiśniewski

Charków, 9 lipca 2003

Źródło:

http://www.orient.opoka.org/index_pl.php?id=articles_pl/articles_a
[dostęp: 9 sierpnia 2003 roku]

Między sąsiadami – Між сусідами

POGROM LWOWSKI W 1941 ROKU: NIEMCY, UKRAIŃSCY NACJONALIŚCI I MIEJSKI TŁUM

STRESZCZENIE: W niniejszym studium przeanalizowano trzech głównych aktorów uczestniczących we lwowskim pogromie 1 lipca 1941 roku: Niemców, nacjonalistów ukraińskich, i miejski tłum. W niniejszym studium stwierdzam, że Niemcy stworzyli warunki dla wybuchu pogromu i przede wszystkim oni do niego zachęcali. Oni również rozstrzeliwali masowo Żydów, zarówno podczas jak i po pogromie.

Organizacja Ukraińskich Nacjonalistów (OUN) powołała krótkotrwały rząd we Lwowie w dniu 30 czerwca 1941 roku kierowany przez radykalnego antysemitę. Jednocześnie wytapetowała miasto ulotkami zachęcającymi do czystek etnicznych. OUN powołała również milicję, co sugeruje prawdopodobieństwo graniczące z pewnością o jej przewodniej roli w pogromie, dokonywaniu aresztowań Żydów i fizycznej realizacji pogromu.

Milicjanci byli również obecni przy egzekucji Żydów. W dzień po pogromie zaczęli pracować bezpośrednio dla Einsatzgruppen, ponownie aresztując Żydów w celu dokonywania ich egzekucji. OUN współpracowała w tych antyżydowskich akcjach aby zdobyć przychyłność Niemców, licząc na uznanie przez nich państwa ukraińskiego. Antysemityzm OUN ułatwiał udzielanie pomocy w stosowaniu przemocy wobec Żydów, ale OUN nie była niezależnym podmiotem w podejmowaniu decyzji o zorganizowaniu pogromu. Miejski tłum, złożony zarówno z Polaków, jak i Ukraińców, skorzystał ze szczególnej

koniunktury wielkiej polityki aby dokonywać w sposób nieskrępowany napadów, seksualnych napaści, pobić i morderstw.

Szczególnie od czasu publikacji książki „Sąsiedzi” Jana Grossa, opisującej brutalne zabójstwo żydowskich mieszkańców miasteczka przez ich sąsiadów nie-Żydów, dochodzenie w sprawie tego aktu przemocy w lecie 1941 roku przeszło do czołówki badań Holokaustu. Wybuch pogromów i masowe egzekucje na polskich kresach wschodnich i w krajach bałtyckich wydają się umożliwiać poznania kierunków myślenia Niemców w pierwszych dniach wojny przeciwko Związkowi Sowieckiemu, gdy oni dopiero formułowali swoją śmiertcioną politykę wobec Żydów. Określenie odpowiedzialności różnych aktorów odgrywających jakąś rolę w tych gwałtownych zjawiskach jest bardzo trudne, jednak mimo wszystko konieczne stało się zbadanie tego problemu na najniższym poziomie, z nadzieją, że w końcu pojawią się wyraźne tropy [1].

Prezentowany artykuł przypatruje się uważnie pogromowi i egzekucjom, które miały miejsce w mieście Lwowie, we Wschodniej Polsce / Zachodniej Ukrainie, na początku lipca 1941 roku. Po ogólnym zbadaniu przebiegu pogromu i egzekucji, które były kontynuowane po pogromie, artykuł rozpatruje i analizuje poszczególne aktorów:

- nacjonalistyczną ukraińską milicję, której rola została najbardziej bezspornie udokumentowana;
- tłum, który przyczynił się do pogromu i

pomógł nadać kształt przemocy;
– i Niemców, których rola jest trudna do ustalenia z całą pewnością czy precyzją.

PRZEBIEG POGROMU

Lwów w przeddzień II Wojny Światowej był miastem wielonarodowym. W 1939 roku Polacy tworzyli nieznaczoną większość (157 490 osób wśród łącznej populacji 312 231 osób, tj. nieco ponad 50 procent), wyprzedzając Żydów (99 595 osób lub 32 procent) i Ukraińców (49 747 osób lub 16 procent) [2]. Struktura narodowościowa miasta zmieniła się radykalnie w trakcie i na skutek wyniku wojny: wymordowano Żydów, Polaków deportowano, a liczni Rosjanie przybyli jako imigranci. Przed wybuchem wojny Lwów był w Polsce, ale od września 1939 roku do końca czerwca 1941 r. pozostawał we władaniu Sowieтів i wszedł w skład Ukraińskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej. Władza zmieniła się ponownie w dniu 30 czerwca 1941 roku, kiedy Niemcy zajęli miasto.

Do pogromu we Lwowie doszło dokładnie wtedy, gdy proklamowano odtworzenie państwa ukraińskiego w tym mieście w pierwszym dniu okupacji niemieckiej, to temat, do którego jeszcze wrócimy. Inną ważną okolicznością w kontekście lwowskiego pogromu 1941 roku było odkrycie tysięcy rozkładających się zwłok więźniów politycznych, którzy zostali zamordowani przez NKWD w poprzednich dniach, gdy Sowieci zdali sobie sprawę, że Niemcy posuwają się zbyt szybko, by udało się ewakuować więźniów.[3] Smród rozkładających się ciał rozchodził się z więzień, gdzie teraz znajduje się Muzeum Pamięci (USHMM) wspierające badania, na których ten artykuł jest oparty.

Gdy ten artykuł był oddawany do druku, dowiedziałem się o dwóch nowych ważnych opracowaniach ściśle związa-

nych z tematem: Wendy Lower, „*Pogromy, przemoc tłumy i ludobójstwo na Zachodniej Ukrainie, lato 1941: Różne historie, wyjaśnienia i porównania*”, „*Journal of Genocide Research*” 13.3 (wrzesień 2011): 217-246;

David Alan Rich, „*Uzbrojeni Ukraińcy we Lwowie: ukraińska milicja, 1941-1942*”, „*Canadian-American Slavic Studies*”, w przygotowaniu.

Nie byłem w stanie uwzględnić ich wyników w niniejszym artykule.

Lwowski pogrom w 1941 roku rozpałił się w poniedziałek 30 czerwca, gdy przybyli Niemcy. Wśród ofiar NKWD było wielu ukraińskich nacjonalistów. Niemcy wykorzystali Żydów do wynoszenia zwłok i ułożenia ich [na więziennych podwórzach] do publicznej prezentacji. Krewni więźniów szukali ciał swoich bliskich wśród leżących zwłok. Zwłoki zostały znalezione w trzech więzieniach:

- więzienie na ulicy Zamarstynów;
- więzienie Brygidki;
- więzienie na Łąckiego.

Te trzy więzienia stały się głównymi scenami dramatu rozgrywającego się pogromu. Więzienie na ulicy Zamarstynów i więzienie Brygidki znajdowały się w pobliżu żydowskich dzielnic Lwowa.

Niemieccy wojskowi już późnym popołudniem 30 czerwca meldowali, że ludność Lwowa wyładowuje swoją złość za morderstwa NKWD „*na Żydach mieszkających w mieście, którzy zawsze współpracowali z bolszewikami*” [4].

Już tego dnia żydowscy mężczyźni zostali zmuszeni do pracy w tzw. „*akcji więziennej*”, czyli ekshumowaniu i wynoszeniu trupów z więzień. Żydzi zostali zmuszeni do pracy w tym dniu i w kolejnych dniach, a także do innych zadań.

Zapędzanie Żydów do pracy było powszechne podczas pogromów i antyży-

Fot 1. Żydowscy mężczyźni i kobiety są wykorzystywani do czyszczenia ulicy obok opery. Dwaj mężczyźni występują w charakterze nadzoru, podczas gdy tłum gapiów cieszy się oglądając spektakl, szczególnie kobiety w centralnej części zdjęcia

Fot. udostępniona dzięki uprzejmości Davida Lee Prestona

dowskich incydentów w okupowanej Europie [5]. We Lwowie około dziesięciu Żydów zostało zmuszonych do pomocy przez ukraińskich nacjonalistów do operacji drukowania ulotek w dniu 30 czerwca [6]. Wojska niemieckie wykorzystywały Żydów lwowskich do naprawy ulic uszkodzonych przez bombardowania [7].

Ocalali Żydzi mówili, że byli używani do czyszczenia domów a także toalet. [8] Czasem zabieranie do pracy kończyło się śmiercią. Czesława Budyńska, jej siostra i dziewczyna sąsiadka zostały zabrane przez Niemców, aby oczyścić miejsca po walce. Były bite i popychane podczas wykonywania swoich zadań. Inni również byli wykorzystywani do pracy, w tym mężczyźni, wszystkiego ogółem około sto

pięćdziesiąt osób. Później Niemcy skierowali mężczyzn do pobliskiego basenu kąpielowego, zmuszając ich do wchodzenia do wody, coraz głębiej i głębiej. Jeden z Niemców miał tyczkę i używał jej do topienia ich. Kobiety były świadkami tego, ale nic nie mogły zrobić [9].

Wtorek 1 lipca stał się świadkiem wielkiego, powszechnego pogromu. W tym artykule używam prostej definicji Raula Hilberga: „*Co to są pogromy?*”.

„*To są krótkie wybuchy przemocy społeczności przeciwko jej żydowskiej ludności*” [10]. W tym dniu przemoc przybrała bardziej zrytualizowaną formę: Żydzi, kobiety i mężczyźni, zostały wykorzystani do czyszczenia ulic, żydowskie kobiety upokarzano w sposób szczególny; a Ży-

Fot. 2 Zwłoki żydowskich mężczyzn na dziedzińcu więzienia Brygidki. Na odwrocie zdjęcie nosi napis „Bluthof Lemberg”, czyli Lwowski dziedziniec we krwi

Fot. dzięki uprzejmości Davida Lee Prestona

dzi byli zmuszani do wykonywania różnych rytuałów, które identyfikowały ich z komunizmem. Lwowski pogrom z 1941 roku czerpał z tradycji wcześniejszych pogromów w mieście dokonywanych w listopadzie 1918 roku przez polskich żołnierzy i cywilów; ale także zaadaptował wzory i rytuały z antyżydowskich działań, które miały miejsce gdzie indziej w okupowanej przez nazistów Europie.

Podobnie jak we Lwowie w 1918 roku, w Wiedniu w marcu 1938 roku, oraz w różnych miejscowościach w Polsce we wrześniu 1939 roku, we Lwowie w 1941 roku Żydzi zostali zmuszeni do czyszczenia ulic. Chodziło o to, aby zmusić Żydów, którzy odgrywali znaczącą rolę w wolnych zawodach i biznesie, do wykonywania poniżającej pracy fizycznej. Jak zauważył żydowski ocalony: „*Jakie to było straszne uczucie złamania zasad, kiedy lekarze i profesorowie sprząтали ulice z łopatami w rękach [...]*” [11].

Według pewnej nastoletniej dziewczyny, Niemcy i Ukraińcy kazali sąsiadowi wziąć swoją szczoteczkę do zębów do czyszczenia ulicy. Oni również kazali żydowskiemu mężczyźnie zbierać ręka-

mi koński nawóz z ulicy i włożyć go do jego kapelusza [12]. Sądząc na podstawie fotografii, nie-Żydzi we Lwowie uważali widok żydowskich czyszczenieli za zabawną (patrz 1). Do pewnego stopnia pogrom był karnawalem.

Jedną z charakterystycznych cech pogromu było maltretowanie i upokarzanie kobiet żydowskich. Sceny na ulicy Zamarstynów były fotografowane przez niemiecką ekipą filmową [13], znajduje się tam również film o nadużyciach [14].

Były już takie precedensy w czasie pogromów w okupowanej Polsce. Kobiety były pod przymusem rozbierane w Krakowie w grudniu 1939 [15], a wielu członków OUN, a szczególnie tych, którzy stanowili trzon ruchu Bandery, znajdowało się w Krakowie w tym czasie, przeczekując sowiecką okupację Ukrainy Zachodniej, nie ma dowodu, aby podejrzewać, że wzięli udział w tych incydentach, ale oni mogli być również ich świadkami.

W okresie wielkanocnym podczas pogromu w Warszawie w 1940 roku nastoletni chłopcy wykorzystywali kobiety, w szczególności obrabowywali je [16].

Bardziej wyraźnym precedensem dla tego, co wydarzyło się we Lwowie w 1941 roku, były wydarzenia we Lwowie w 1918 roku; Józef Tenenbaum, który był naocznym świadkiem pogromu w 1918 roku, napisał: „*Kobiety musiały rozebrać się i stanąć nago ku ucieście okrutnego tłumu*” [17]. We Lwowie w 1941 roku kobiety były popychane, kopane, bite w twarz i w inne części ciała kijami i narzędziami, ciągnięte za włosy i rzucone od jednego uczestnika pogromu do drugiego.

Wiele kobiet rozebrano do naga i wystawiono na widok dla tłuszczy. Niektórzy byli ściągani po ulicy [18]. Rose Moskowitz miała szkolną przyjaciółkę, która została aktywną komunistką. Banda uczestników pogromu schwytała ją, obciąła włosy i popędziła ją biegiem ulicą, naga

i krzyczącą. Dziewczyna poszła do domu i popełniła samobójstwo [19]. Wybawca ofiary pogromu, narodowości polskiej, widział „*chłopaka zbudowanego jak Herkules*”, bijącego dwunastoletnią Żydówkę metalowym łańcuchem [20]. W takiej sytuacji nie jest zaskoczeniem, że odnotowano również gwałty [21].

Kobiety w ciąży były popychane lub kopane w brzuch [22]. Uczestnicy pogromu rozebrali dwudziestoletnią Żydówkę, włożyli pałkę w jej pochwę, i kazali jej maszerować spod poczty w kierunku więzienia na Łąckiego [23]. Kobiety również były okradane [24]. Róża Wagner powiedziała, że widziała nawet prostytutki z ich alfonсами odbierającymi buty i inne elementy odzieży żydowskim kobietom [25]. Ofiary były wybierane przypadkowo, wystarczyło, że były narodowości żydowskiej [26].

Pogromowi w dniu 1 lipca towarzyszyły antykomunistyczne spektakle i rytuały. Larysa Kruszelnicka, znana ukraińska intelektualistka i pamiętnikarka, zapamiętała gigantyczny plakat z portretem Stalina w pobliżu poczty głównej. Ona i jej matka patrzyły, jak został zdjęty. Miała wówczas trzynaście lat i pamięta, że ludzie byli szczęśliwi, ponieważ sowiecki horror się skończył.

Niemiecka kronika z wyzwolenia Lwowa najwyraźniej pokazuje taką właśnie zmienną scenę, a wielki tłum rzeczywiście zachęca i bije brawo. Następnie Kruszelnicka pamięta, że wszyscy zaczęli deptać nogami ten plakat [27]. Dziesięcioletnia żydowska dziewczynka również znajdowała się w urzędzie pocztowym tego samego dnia i zapamiętała tę scenę zupełnie inaczej: „*Przed pocztą stali ludzie z łopatami, i Ukraińcy bili ich i krzyčeli «Jude! Jude!»*” [28].

Każda dziewczynka zarejestrowała wrażenie, odzwierciedlające jej własną

pozycję i perspektywę. Żydowskie ofiary pogromu zostały włączone do antykomunistycznych rytuałów. Polacy zapamiętali, że Żydzi we Lwowie maszerowali czwórkami, śpiewając rosyjskie piosenki marszowe, i wykrzykując pochwały na cześć Stalina [29]. Żydowski świadek potwierdza: widział tłum wokół grupy dwustu do trzystu młodych Żydów i Żydówek, którzy, z podniesionymi rękami, zostali zmuszeni do śpiewania „rosyjskiej komunistycznej piosenki «Moja Moskwa»” [30]. Inny świadek, ukraińska kobieta, zapamiętała, że widziała Ukraińców w pobliżu Cytadeli, konwojujących setki mężczyzn z rękami podniesionymi do góry, zmuszających ich do wznoszenia okrzyków „*Chcemy Stalina!*” [31]. Takie rytuały przeprowadzano także w innych miejscowościach tego lata. W Kołomyi, około 165 km na południowy zachód, zniszczono posągi Stalina i Lenina.

Ukraińcy zmusili Żyda, aby stanął na jednym z pustych cokołów, podczas gdy inni Żydzi musieli krzyczeć: „*Stalin, jesteś idiotą!*” [32].

Ukraińscy milicjanci gromadzili Żydów, aby zapewnić kontynuowanie pogromu. Aby dostarczyć Żydów do więzienia Brygidki i na Zamarstynowie, chodzili od domu do domu w żydowskiej dzielnicy [33]. Aby zapewnić wystarczającą ilość Żydów do ekshumacji i znęcania się nad nimi w więzieniu na Łąckiego, milicjanci dokonywali aresztowań Żydów na ulicach. Aresztowania na ulicy Kopernika, która prowadzi z centrum miasta i poczty w kierunku więzienia na Łąckiego, są dobrze udokumentowane fotograficznie [34].

We Lwowie, jak wszędzie w Galicji w pierwszych dniach niemieckiej inwazji [35], Żydzi zostali zmuszeni do ekshumacji zwłok ofiar NKWD i byli przy tym maltretowani a nawet zabijani. We Lwowie rozpoczęto ekshumowanie zwłok i

wystawianie ich na widok publiczny już w dniu 30 czerwca i kontynuowano 1 i 2 lipca [36]. Choć naoczni świadkowie podają różne daty, z mojej lektury ich świadectw wynika, że akcje więzienne trwały trzy dni, ale publiczny pogrom miał miejsce w ciągu jednego dnia, 1 lipca.

Żydzi byli bici, gdy prowadzono ich pod eskortą do więzienia 1 lipca. Żydowska dziewczyna była świadkiem, gdy chłopcy bili Żydów zabieranych do Brygidekmiotłami, trzepaczkami do dywanów i kamieniami [37]. Tamara Braniczka powiedziała, że ona i jej rodzina musieli trzymać ręce do góry, gdy szli dziecięć lub piętnaście minut do więzienia na Łackiego. Gdy maszerowali przez ulicę, ludzie biegli przed nimi i uderzali ich po głowach kijami. Tłum zrywał również kamienie z chodnika, aby rzucać na nich, wykrzykując przy tym przekleństwa. Nikt nie próbował nam pomóc, zapamiętała Braniczka, przeciwnie, tłuszcza zdawała się czerpać z tego wielką przyjemność [38]. Relacje naocznych świadków [39], wspomnienia, fotografie [40] pokazują, że część Żydów zabieranych do więzienia została zmuszona do pełzania na rękach i kolanach. Leszek Allershand powiedział, że kilkaset osób czołgało się na rękach i kolanach trzy kilometry do więzienia Brygidki, po drodze kopano ich i bito [41].

Choć niektóre sprawozdania mówią, że tylko żydowskich mężczyzn zabierano do pracy w więzieniach, inne mówią, że kobiety i dzieci również tam były [42]. Ogólnie z relacji wynika, że sprawnych fizycznie mężczyzn faktycznie zabrano do pracy przy ekshumacji, podczas gdy większość kobiet i osób starszych po prostu przywleczono do więzienia w celu znęcania się nad nimi. Kobiety były również zatrudnione, między innymi do oczyszczania zwłok.

Małe dzieci były zazwyczaj, ale nie zawsze [43], oszczędzane.

Fotografie z kolekcji Davida Lee Prestona ilustrują sytuację bardzo dobrze. Żadne twarze nie są widoczne, ale mężczyzna jest ubrany w garnitur, spacerowe pantofle, i wykopuje ciała kilofem. On oczywiście został zabrany prosto z ulicy. Obok niego jest mężczyzna w odpowiednich butach i spodniach, widzimy tylko jego nogi, ale prawdopodobnie był w mundurze. Na odwrocie fotografii, wykonanej prywatnie przez żołnierza, znajduje się napis: „*Żyd podczas ekshumacji krwawych ofiar*” [44].

Film pokazuje Żydówki z mokrych gałęziami oczyszczające zwłoki [45].

Wielu z żydowskich mężczyzn siłą zabranych do pracy w więzieniach zostało zamordowanych po wykonaniu swoich zadań. Szereg fotografii pokazuje ofiary akcji więziennej, choć czasami są błędnie interpretowane jako zdjęcia ofiar NKWD [46]. Możemy wykorzystać w charakterze przykładu jedno z nich, które pokazuje dziedziniec więzienia Brygidki, jest to fotografia z kolekcji Prestona (rys. 2).

W przeciwieństwie do zwłok mordów NKWD, które zostały ułożone porządnie w rzędy, zwłoki na zdjęciu Prestona piętrzą się rzucone bezładnie na stosie.

Ubrania na zdjęciu Prestona są w dość jasnych barwach, szczególnie uderzające są białe koszule, a ubrania na fotografiach ofiar NKWD są brudne i szare. Jedną z postaci na pierwszym planie na fotografii Prestona nosi szelki, gdyby była więźniem NKWD, zostałyby mu odebrane. Również na zdjęciu Prestona znajdują się długie żerdzie i narzędzia, które żydowskie ofiary wykorzystywały do ekshumacji ciał ofiar NKWD [47].

Pewien człowiek, o nazwisku Gold, który rejestrował wydarzenia we Lwowie po wkroczeniu Niemców, słyszał, że

około godziny 13:30-14:00 po południu, w dniu 1 lipca, wykonano egzekucję na około trzydziestu osobach w więzieniu Brygidki [48]. Herman Kac powiedział, że czekał tam w kolejce do rozstrzelania. Był numerem czterdzieści osiem, numer czterdzieści siedem został już rozstrzelany; niemiecki żołnierz celował w niego, gdy podszedł oficer i powiedział: „*Dość na dzisiaj*”. On i inni ocaleni zmuszeni byli do kopania grobu dla tych rozstrzelanych [49].

Kurt Lewin pozostawił szczegółowy opis swoich przeżyć podczas więziennej akcji w więzieniu Brygidki. Opisał dziekie bicie zarówno przez Niemców jak i Ukraińców. Jeden z Ukraińców szczególnie utkwiał w pamięci Lewina. Elegancko ubrany w piękną haftowaną koszulę, bił Żydów laską okutą żelazem.

Paski skóry leciały za każdym uderzeniem, czasami ucho lub oko. Gdy laska złamała się, znalazł duży zwęglony kawałek drewna i rozbił Żydowi czaszkę, powodując, że strzępy mózgu poleciały we wszystkich kierunkach, w tym na twarz i odzież Lewina.

Lewin był świadkiem jak Niemcy rozstrzelali wielu Żydów. Nawet oglądał bezradnie, jak wykonywano egzekucję na jego ojcu, rabinie. Niemcy fotografowali nieustannie brutalne sceny, co odbierał jako dodatkowe upokorzenie. Widział bardzo młodego, wyglądającego na dziewniętąście lat dowódcę, który rozstrzeliwał, a następnie ogłosił, że „*akcja jest zakończona*”.

Miał na myśli to, że nie było więcej ofiar, które miały zostać dostarczone tego dnia do więzienia Brygidki. Ukraińska milicja poszła do domu, ale gestapowcy nadal maltretowali Żydów i niektórzy poszli na miejsce, gdzie dobijano rannych. Potem zapisał: „*żołnierze ukraińskiego legionu Bandery*” (tzn. batalion Nachtigall, o którym będzie mowa poniżej) przyby-

li i zaczęli bić Żydów ze świeżą energią. Około 21:00 ci, którzy pozostali przy życiu, zostali przepędzeni kopniakami i uderzeniami z terenu więzienia Brygidki. Powiedziano im, aby powrócili do pracy o godzinie 4:00 następnego dnia rano. „*Z dwóch tysięcy ludzi pozostało niespełna osiemdziesiąt osób*”. Z kamienicy Lewina zabrano trzynastu ludzi, wróciło tylko trzech [50].

Lusia Hornstein mieszkała tuż obok więzienia Brygidki, w rzeczywistości więzienie graniczyło z jej podwórzem i jej rodzina widziała, co się w nim dzieje. W dniu 1 lipca Lusia i jej matka zobaczyły Niemców i Ukraińców w mundurach na terenie więzienia. One słyszały rozstrzeliwanie Żydów, ale nie mogły tego zobaczyć ze swego domu. Strzelanie i krzyk trwał przez cały dzień. Ojciec i brat Lusi zostali zabrani do Brygidki do wykonywania ekshumacji. Wieczorem ojciec wrócił, wyglądał strasznie. Ukrył się w łazience lub innym małym pomieszczeniu. Ze swego miejsca ukrycia widział nadchodzących Żydów – fala za falą. Na początku rzucono ich do wynoszenia zwłok, ale kiedy już nie potrzebowali do tego więcej ludzi, brali ich w kąt i rozstrzeliwali. Lusia zdała sobie sprawę, że jej brat był jednym z tych rozstrzelanych [51].

Przeżycia z więzienia na Łackiego zostały szczegółowo opisane przez Tamarę Branicką. Kiedy tam przybyła, zobaczyła żydowskie kobiety, starszych mężczyzn, i dzieci stojących w rogu pod ścianą. Po drugiej stronie dziedzińca były stosy zwłok martwych ludzi i żydowscy mężczyźni sortowali je i układali. Musieli przenieść je z jednego miejsca na drugie. Wewnątrz podwórza byli funkcjonariusze SS i Gestapo. Ona i jej matka oraz siostry były trzymane tam przez około godziny, chociaż to wydawało im się wiecznością. W końcu jej matka zebrała się na odwagę, by zbliżyć się do oficera i zapytać w języ-

ku niemieckim, co zamierza zrobić z nimi. On odpowiedział: Postawimy was wszystkich pod ścianą i rozstrzelamy.

Jednak później przyszli wysocy rangą oficerowie gestapo i powiedzieli, żeby wszystkie kobiety i dzieci poszły do domu. Gdy szły do domu, ludzie na chodniku nadal rzucali w nie kamieniami. Jej matka wyciągnęła ramię, aby uchronić jej siostry – ona została uderzona przez kamień, a krew tryskała z jej ramienia. W końcu dotarli do domu [52]. Matylda Wyszyńska i jej rodzina również przeżyli doświadczenie akcji więziennej na Łąckiego.

Jej ojciec został zabrany w pierwszej kolejności. Został przewieziony do domu półtora dnia lub dwa dni później całkowicie nieprzytomny. On śmierdział trupami. Pozostawał nieprzytomny długi czas, nerwowe ruchy i krzyk były jedynymi oznakami życia. Ona i jej macocha również zostały zabrane. Zostały one uratowane na miejscu wydarzeń przez ukraińskiego milicjanta, który był bratem jej szkolnej koleżanki [53] – ci, którzy mieli prawo i możliwość wyrzucić krzywdę, mieli również możliwość uratowania.

Według żydowskich źródeł, niemiecki oficer powstrzymał przemoc tłumu w więzieniu na Łąckiego. Niemiecki podoficer próbował chronić żydowskich robotników, podczas gdy tłumy na dachach domagały się ich śmierci. Tłum został poskromiony dopiero wtedy, gdy niemiecki oficer interweniował i krzyknął z oburzeniem: „*Nie jesteśmy przecież jak wszyscy bolszewicy*” [54]. W więzieniu na ulicy Zamarstynów według jednego Żyda, który tam został zmuszony do pracy, karabin maszynowy był przenoszony na stronę i żydowscy mężczyźni byli ustawiani w szeregu pod ścianą kilkakrotnie. Ale za każdym razem wyżsi funkcjonariusze gestapo uniemożliwiali egzekucję [55].

Wehrmacht stłumił pogrom wiecz-

rem 1 lipca, chociaż pojedyncze akty przemocy zdarzały się przez następnych kilka dni. Niezależnie od pogromu jako takiego, Niemcy popełniali systematyczne morderstwa w ciągu najbliższych kilku dni, prawdopodobnie na bezpośredni rozkaz Hitlera [56]. Mordy te różnią się od pogromu właściwego ze względu na brak udziału tłumu. To była operacja przeprowadzona przez niemiecką Einsatzgruppe C przy pomocy milicji ukraińskiej rządu Stečki.

Żołnierz Einsatzgruppe Felix Landau napisał w swoim dzienniku w dniu 3 lipca 1941 r., że wziął udział w egzekucji pięciuset „*bezbronnych mężczyzn, nawet jeśli byli oni tylko Żydami*” [57]. Edward Spicer został schwytany podczas łapanki Żydów do egzekucji.

Poniżej znajduje się nieco skrócona i przeredagowana wersja jego zeznań:

[Dzień po pogromie] zostałem złapany przez grupę Ukraińców niezbyt daleko od domu, gdzie mieszkam, i zabrano nas do miejsca w pobliżu stacji kolejowej. Najpierw bili nas przez całą drogę; potem wpełnili nas w dół po schodach, aż piętrzyliśmy się jeden na drugim po pięciu – sześciu. Leżeliśmy tam przez godzinę lub coś koło tego; potem kazali nam, aby wychodzić po schodach. Ustawili nas w szeregu, bili nas, a następnie popędzono nas na [...] duży plac; myślę, że to było boisko do hokeja. Kazali nam leżeć twarzą do ziemi. Ktoś kopnął mnie w głowę. Mieliśmy tam leżeć z wyciągniętymi rękami do rana. W nocy tych, którzy chcieli się poruszyć, zabijali kolbami. Tam leżeli tylko mężczyźni. Drugiego dnia był upalny dzień. Oni nie dali nam żadnej wody. Nic do jedzenia, zapomnij o tym.

Potem zabrali grupę ludzi każąc im iść, rzekomo do pracy. Wybrano grupę około czterdziestu osób. Gdy wszyscy byli ustawieni, my wszyscy pozostali zazdrości-

liśmy im, że oni pójdą do pracy. W międzyczasie to co widzieliśmy było po prostu straszne. Niemcy bili ludzi z tej grupy kolbami karabinów. Ukraińscy cywile ustawili się dookoła tego miejsca, aby pomagać Niemcom nas bić. Używali ciężkich przedmiotów z drewna, takich jak kije baseballowe. Potem zabrali ludzi na samochody ciężarowe. Zostaliśmy jedną noc z twarzami w dół, według tej samej procedury. Rano przyjechało kilka samochodów ciężarowych. Kilku Ukraińców przyszło z łopatami, z tego rodzaju przedmiotami. Nie wierzyłem, że ludzie mogą robić takie rzeczy innym ludziom. Nigdy nie widziałem podobnego okrucieństwa. Na drugi dzień znowu zabierali ludzi na ciężarówki. Ja rzuciłem się do przodu, aby wejść na ciężarówkę, ale niemiecki oficer SS chwycił mnie za szyję i nie pozwolił mi wejść na ciężarówkę.

Kiedy odwróciłem się, starałem się wśliznąć się ponownie. Nadal nie pozwolił mi wejść na samochód ciężarowy. Nie zdawałem sobie sprawy, że wszyscy [ci, którzy zostali zabrani na ciężarówkę] zostali rozstrzelani. A Ukraińcy kopali doły. Z tego co zrozumiałem, zginęło ponad dwa tysiące zakładników [...].

Jak ja się stamtąd wydostałem? Nagle przestali zabierać ludzi, i jeden ze strażników powiedział nam, że zostaniemy zwolnieni. Ale kiedy nam to powiedział, inni zamierzali się z nami trochę pobawić: będzicie musieli wstawać i padać. Auf, Lauf, hinlegen. Auf, Lauf, hinlegen [58]. Potem zobaczyłem w tym miejscu wielu Ukraińców, cywilów. Kazali nam biegać w kółko, a każdy z Niemców i Ukraińców bił Żydów, i widziałem wielu z nich leżących, albo martwych, albo całkowicie nieprzytomnych. Miałem szczęście, bo wypatrzyłem Niemca z małym kijem, więc biegałem wokół niego. Uderzał mnie, ale tak naprawdę nie czułem bólu. Możesz stać się

jak odrętwiały. Puścili nas wszystkich, z tego miejsca. Ja miałem w tym czasie dwadzieścia dwa lata. I powoli, boleśnie, przebyłem moją drogę do domu [59].

Ukraińcy, którzy współpracowali z Niemcami w tych egzekucjach, w rzeczywistości nie byli cywilami, tylko członkami milicji, ale tylko mniejszość z nich nosiła mundury. Od dnia 2 lipca 1941 r. milicja ukraińska we Lwowie została operacyjnie podporządkowana niemieckiej SS. To było „przydzielenie obowiązków w obrębie miasta”, według profesora Hansa Joachima Beyera, który służył jako wysoki urzędnik Sicherheitsdienstu w mieście i był głęboko zamieszany w zbrodnie wobec Polaków i Żydów [60]. Ukraiński działacz Kost' Pańkiwskij, który spędził dużo czasu z Beyerem [61], także przypomniał podporządkowanie milicji we Lwowie dowództwu SS w dniu 2 lipca i że „*Niemcy natychmiast zaczęli używać milicji dla swoich własnych celów, zwłaszcza w tym, co można by nazwać anty-żydowską kwestią*” [62].

Szczegółowe sprawozdania żydowskich ocalałych również wyraźnie identyfikują Ukraińców – tu zaangażowanych jako członków milicji [63]. Chociaż milicja służyła nawet przy Einsatzgruppe, Stečko nadal uważał ją za siłę w służbie jego ukraińskiego rządu [64].

Lwowski Judenrat oceniał, że tysiące Żydów zniknęło w pogromie i egzekucjach w pierwszych dniach lipca 1941 r. [65], ale wewnętrzny niemiecki raport bezpieczeństwa z dnia 16 lipca mówił, że „*policja schwytała i rozstrzelała około 7000 Żydów*” w tym okresie czasu [66]. Uzgodnienie wiarygodnych szacunków ofiar w przypadkach masowego mordu jest często trudne.

W tym konkretnym przypadku, możemy założyć, że Judenrat zaniżył liczbę ofiar, ponieważ policzył ilość Żydów, o

których na pewno wiadano, że zaginęli; mogli przeoczyć pewną ilość osób. Jednak niemieccy strzelcy mogli podawać zawyżone liczby, aby wykazać swoją gorliwość w wykonywaniu obowiązków. W każdym razie jasne jest, że tysiące Żydów zginęło we Lwowie na początku lipca.

UKRAIŃSCY

NACJONALISTYCZNI AKTORZY.

Badając inne pogromy pod niemiecką okupacją Tomasz Szarota wykazał, że modus operandi Niemców zawsze zakładał współpracę z zorganizowanymi miejscowymi grupami, które stanowiły ostrze każdego incydentu. Jak zauważył Dieter Pohl: Nie należy lekceważyć problemów praktycznych tych SS-manów w obliczu wkraczania do miast na Zachodniej Ukrainie. Nie mieli rozeznania co do ludności, topografii, i oczywiście nie znali języka. Tak, byli całkowicie zależni od tłumaczy, miejscowej administracji lub milicji, która pojawiła się w czerwcu 1941 roku [67].

W „*swego rodzaju milczącym podziale pracy*”, według wyrażenia Jurgena Matthäusa, miejscowi agenci pomogli w zidentyfikowaniu i prześladowania Żydów, jak również w przeprowadzeniu pogromów [68]. We Lwowie w 1941 roku, naturalnym kandydatem do tego rodzaju partnerstwa była Organizacja Ukraińskich Nacjonalistów (OUN), która ściśle współpracuje z Niemcami od kilka lat wcześniej i widzi w narodowym socjalizmie wzór do naśladowania. W dniu 2 maja 1939 r. szef OUN, Andrij Melnyk zapewnił niemieckiego Ministra spraw zagranicznych Joachima von Ribbentropa, że jego organizacja „*związana jest światopoglądowo z tym samym rodzajem ruchów w Europie, w szczególności z narodowym socjalizmem w Niemczech i faszyzmem we Włoszech*” [69].

Kost' Pańkiwskij, który osobiście

współpracował z Niemcami i postawił sobie za cel nakłonić OUN do zerwania z Niemcami pod koniec 1941 roku, identyfikował członków OUN jako „*ludzi, którzy od lat mieli kontakty z Niemcami, którzy byli ideologicznie związani z faszyzmem i nazizmem, którzy w słowie i w druku i czynem przez lata głosili totalitaryzm i orientację na Berlin i Rzym*” [70].

W tym czasie, gdy we Lwowie wybuchł pogrom, OUN jako organizacja była podzielona. We Lwowie frakcja pod przywództwem Stepana Bandery (OUN-B) przejęła kontrolę nad ruchem nacjonalistycznym. To frakcja OUN Bandery proklamowała państwo ukraińskie w dniu 30 czerwca 1941 roku. Szefem ukraińskiego rządu był Jarosław Stečko, prominentny porucznik Bandery oraz ekstremalny antysemita. Wiosną 1939 roku opublikował artykuł, w czasopiśmie „*Novyi shliakh*”, gazecie nacjonalistów ukraińskich w Kanadzie, w którym wyartykułował swój pogląd na temat Żydów. Orest Martynowycz podsumował utwór Stečki w następujący sposób:

[...] Stečko [...] stwierdził, że Żydzi byli „*nomadami i pasożytami*”, narodem „*oszustów, materialistów i egoistów*”, „*pozbawionych heroizmu i idei, która mogłaby zainspirować ich do poświęcenia*”. Żydzi byli zainteresowani tylko „*osobistymi korzyściami*”, znajdowali „*przyjemność w zaspokajaniu najniższych instynktów*” i byli przeznaczeni „*do destrukcji heroicznych kultur i narodów wojowników*”. Ukraińcy, konkluduje Stečko, byli „*pierwszym ludem w Europie, który zrozumiał destrukcyjne działanie Żydów*”, i w rezultacie odseparowali się od Żydów wieki temu, a tym samym zachowali „*czystość swojej duchowości i kultury*”. Artykuł Stečki również lokował Żydów w centrum międzynarodowego spisku, sugerując, że żydowscy kapitaliści i żydowscy

komuniści współpracują ze sobą na rzecz żydowskich interesów [71].

Autobiografia Stečki, napisana w ciągu dwóch tygodni po proklamowaniu ukraińskiego państwa i skierowana do Niemców, którzy następnie aresztowali go, zawiera następujący fragment:

Uważam, że marksizm jest wytworem myśli żydowskiej, która jednak została zastosowana w praktyce w moskiewskim więzieniu narodów przez moskiewsko-azjatyckich ludzi z pomocą Żydów. Moskwa i żydostwo są dla Ukrainy największymi wrogami i nosicielami destrukcyjnych bolszewickich idei międzynarodowych.

Chociaż uważam Moskwę, która w rzeczywistości trzyma Ukrainę w niewoli, a nie Żydów, za głównego i decydującego wroga, jednak w pełni doceniam niewątpliwie szkodliwą i wrogą rolę Żydów, którzy pomagają Moskwie w zniewalaniu Ukrainy. Dlatego popieram eksterminację Żydów i przeniesienie niemieckich metod eksterminacji Żydów na Ukrainę, z wykluczeniem ich asymilacji i temu podobnych [72].

Proklamacja państwowości Stečki, znana wśród nacjonalistów ukraińskich jak Akt z dnia 30 czerwca 1941 roku, nie miała nic wyraźnego do powiedzenia na temat Żydów, ale wyraźnie deklarowała jego powinowactwo z nazistowskimi Niemcami:

Z woli narodu ukraińskiego, Organizacja Ukraińskich Nacjonalistów pod przywództwem Stepana Bandery ogłasza odnowienie Ukraińskiego Państwa, dla którego całe pokolenia najlepszych synów Ukrainy zapłaciły swoim życiem [...]. Odnowione Państwo Ukraińskie będzie ściśle współpracować z narodowo - socjalistycznymi Wielkimi Niemcami, które pod przywództwem Adolfa Hitlera tworzą nowy ład w Europie i na świecie i poma-

gają narodowi ukraińskiemu wyzwolić się spod moskiewskiej okupacji [...].

Niech żyje suwerenne zjednoczone (Soborne) państwo ukraińskie, niech żyje Organizacja Ukraińskich Nacjonalistów, niech żyje Prowydyk Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów Stepan Bandera! [73].

Niemcy nie uznają tego państwa i tylko tolerowali jego ogłoszenie przez kilka dni. Następnie aresztowali nacjonalistycznych przywódców, w tym Steckę i Bandere [74]. Nacjonaści mieli nadzieję, że Niemcy przemyślą swoją decyzję, i OUN-B zorganizowała szereg zebrań w całej Galicji w celu podpisania petycji do Niemców o uznanie ukraińskiej państwowości i uwolnienie nacjonalistycznych przywódców. Podczas tych spotkań podkreślano, że odradzająca się Ukraina zajmie swoje miejsce wśród państw faszystowskich nowej Europy [75].

Frakcja OUN Bandery miała jasno sformułowany program „*Ukraina dla Ukraińców*”, co było rzeczywiście w nagłówkach plakatów, które członkowie OUN naklejali na ścianach w całym Lwowie w dnia 30 czerwca [76]. OUN rozpoczęła tworzenie planu etnicznych czystek, jak tylko dowiedziała się o prawdopodobnym ataku Niemiec na Związek Radziecki. Już w maju 1941 roku, kiedy planowała, co ma robić po niemieckiej inwazji, OUN-B wydała instrukcję dla milicji, aby oczyścić teren z wrogich elementów: „*W czasie chaosu i zamętu dopuszczalna jest likwidacja niepożądanych polskich, rosyjskich i żydowskich aktywistów, zwłaszcza zwolenników bolszewickiego rosyjskiego imperializmu*” [77].

Instrukcja poświęcała specjalny rozdział o „*polityce wobec mniejszości*”. Mniejszości narodowe, „*które są wrogo nastawione do nas, Rosjanie, Polacy, Żydzi*” były przeznaczone do „zniszczenia w

bitwie” [78]. Szef podziemia OUN, Iwan Kłymiw (Lehenda), przygotował ulotki przed wybuchem wojny niemiecko-sowieckiej, które były rozpowszechniane lub umieszczane w miejscach publicznych we Lwowie w dniu pogromu. Jedna z nich głosiła, że trybunały rewolucyjne będą karać wrogów ukraińskiego ruchu, stosując *„zbiorową (rodzinną i narodową) odpowiedzialność za wszystkie przestępstwa przeciwko państwu ukraińskiemu, Ukraińskiej Armii i OUN”* [79]. Inny plakat głosił: *„Narodzie! Wiedz! Moskwa, Polska, Węgry, Żydzi to twoi wrogowie! Niszcz ich!”* [80].

Co więcej, banderowcy byli przekonani, że Żydzi byli głównymi zwolennikami komunistów i w szczególności ponoszą odpowiedzialność za działania represyjne w stosunku do Ukraińców. Instrukcja z maja 1941 roku mówiła propagandzistom OUN, którzy byli przeznaczeni do pracy z żołnierzami Armii Czerwonej, aby podkreślać żydowskość komunizmu: *„Marksizm jest wynalazkiem żydowskim”* i *„stalinowscy i żydowscy komisarze są arcy-wrogami ludu!”* [81]. Identyfikowanie Żydów z bolszewikami stało się w szczególności jedną z przyczyn wybuchu pogromu w lecie 1941 r., z powodu dokonania przez NKWD masakry więźniów politycznych.

Niezależnie od motywacji do stosowania przemocy wobec Żydów, OUN miała również środki do jej realizacji. W szczególności zbrojnym ramieniem OUN-B, która to frakcja była przede wszystkim odpowiedzialna za organizację pogromu, był już wyżej wspomniany nacjonalistyczny ukraiński legion w niemieckiej służbie, batalion Nachtigall. Ale ta wersja wydarzeń okazała się sowieckim fałszem zmierzającym do osłabienia rządu Konrada Adenauera w Republice Federalnej Niemiec. W latach 1959-1960 jeden z ministrów rządu Adenauera, The-

odor Oberländer, był sądzony zaocznie w sądzie Niemiec Wschodnich za rolę niemieckiego łącznika do współpracy z batalionem Nachtigall i doszukiwał się jego winy w podżegania do pogromu. Zachodnioniemiecki sąd patrząc na dowody uwolnił Oberländera od winy, i – przynajmniej jako jednostkę wojskową – batalion Nachtigall; to wskazywało, że dowody posiadane przez sąd Niemiec Wschodnich zawierały sowieckie fałszerstwa.

Iwan Patryliak, specjalista w zakresie historii OUN i sympatyk tej organizacji, przedstawił dobry przegląd podstawowej bazy źródłowej [82]. Ważnym argumentem, że Nachtigall nie odegrał istotnej roli we lwowskim pogromie, jest argument z milczenia. Gdyby tak było, to fakt ten byłby wspomniany w sprawozdaniach sprzed 1959 roku o prześladowaniach i eksterminacji ludności żydowskiej Lwowa, na przykład w pracach Philipa Friedmana [83], Eliyahu Yonesa [84], i Tadeusza Zadereckiego. Na początku lutego 2008 r. Służba Bezpieczeństwa Ukrainy udostępniła do powszechnego obiegu dokumenty KGB pokazujące szczegółowo, jak był fabrykowany ten przypadek [85]. Prawdą jest, że Nachtigall dokonywał egzekucji Żydów w czasie późniejszego marszu do Winnicy [86], ale wydaje się, że nie brał udziału, jako jednostka, we lwowskim pogromie lub egzekucjach w tym mieście. Istnieje jednak kilka świadectw złożonych przed 1959 r., kiedy to rozpoczęto systematyczne fałszowanie, pozwalających stwierdzić, że członkowie batalionu Nachtigall uczestniczyli w pogromie [87]. Jest możliwe, że żołnierze w tych kilku przypadkach rzeczywiście byli z batalionu Nachtigall, ale jest także możliwe, że byli błędnie zidentyfikowani. Nachtigall nie miał żadnych oznak wyróżniających go od innych niemieckich jednostek, więc identyfikacji można było dokonać wyłącznie w oparciu o język, któ-

rym posługiwali się żołnierze w mundurach niemieckich.

Niemcy informowali w raportach, że ukraińscy tłumacze byli zdeklarowanymi antysemitami i wierzyli, że każdy Żyd powinien zostać zabity [88], więc jest możliwe, że ci żołnierze byli tłumaczami „*nagrodzonymi*” za swoje usługi, a nie członkami batalionu Nachtigall. Naukowcy obecnie skłaniają się do opinii, że to milicja utworzona przez rząd OUN w dniu 30 czerwca 1941 r., stanęła na czele pogromu w dniach następnych [89]. Rzeczywiście, weteran batalionu Nachtigall Mirosław Kalba, argumentując za niewinnością swego batalionu podczas pogromu, cytował domniemany rozkaz dowódcy batalionu Romana Szuchewycza: „*Nie popelnimy żadnej zbrodni lub odwetu wobec naszych wrogów, czy Polaków, czy Żydów, bo nie jest naszym zadaniem działać przeciwko nim*”. W opinii Patryliaka, gdyby taki rozkaz faktycznie istniał, wtedy znaczenie słów Szuchewycza było takie, że Nachtigall miał służyć jako jeden z ośrodków tworzenia armii ukraińskiej, której głównym zadaniem będzie walka na froncie, natomiast za niszczenie wrogów spośród ludności cywilnej odpowiadają inni, a mianowicie „*specjalne niemieckie grupy, banderowska służba bezpieczeństwa, milicja, i tak dalej*” [90].

Ukraińska Milicja Narodowa była częścią długoterminowego planu OUN zmierzającego do militaryzacji ruchu nacjonalistycznego i przygotowania do powstania narodowego pod przywództwem własnych wyszkolonych kadr. W marcu 1940 roku OUN-B nakazała utworzenie „*sekcji wojskowej*” w każdej komórce OUN w każdej wiosce. Specjalne, szczegółowe instrukcje dla jednostek określonych jako milicja zostały sporządzone w maju 1941 w ramach przygotowania OUN do wojny. Chociaż zgodnie z planem organizacja

milicji miała być scentralizowana, centralizacja okazała się niemożliwa do zrealizowania w praktyce [91].

Pierwsze wzmianki o faktycznym formowaniu ukraińskiej milicji pochodzą z 25 czerwca 1941 r. w miejscowości Młyn (dziś w Polsce). Grupy pochodne OUN z Krakowa postępowały tuż za Niemcami, w miarę jak zbliżały się do Galicji. W sąsiedztwie miejscowości Młyn, według telegramu Stecki wysłanego do Banderzy, „*Żyd*” zastrzelił niemieckiego żołnierza i konia, ale Niemcy w odwecie zabili „*dwóch świadomych nacjonalistów*”. Jeszcze tego samego dnia „*Żydzi*” zabili drugiego niemieckiego żołnierza. „*Żydzi celowo dokonali prowokacji*”, napisał. „*Mówią, że znaleźli się w sytuacji nie do zniesienia (im nema zhyttia), więc chcą zniszczyć naszych ludzi i naszą ludność*”. Zakomunikował Banderze: „*Tworzymy milicję, która będzie pomagać usuwać Żydów i chronić ludność*” [92]. Wydaje się, że to była czysto lokalna milicja.

Tworzenie milicji we Lwowie rozpoczęło się na dobre w poniedziałek rano 30 czerwca 1941 roku. Stetsko napisał w swoich pamiętnikach, że powierzył tworzenie milicji Iwanowi Rawlykowi, [93], który towarzyszył mu do Lwowa w ramach pochodnej grupy OUN z Krakowa. Na podstawie innej literatury wspomnieniowej jest jednak oczywiste, że Roman Szuchewycz, dowódca batalionu Nachtigall, odegrał także pewną rolę w powoływaniu dowództwa milicji [94]. I faktycznie, rekrutację do milicji prowadzono na wzgórzu świętego Jerzego, właśnie tam, gdzie był zakwaterowany batalion Nachtigall [95]. Wspomnienia ukraińskiego działacza z 1947 roku Dmytra Honty wskazują, że milicja we Lwowie została utworzona przez ruch Bandery w sposób częściowo konspiracyjny. Honta relacjonuje, że większość

z tych, którzy zgłosili się na ochotnika, byli studentami.

Dostali opaskę w narodowych barwach do noszenia na lewym ramieniu. Honta, który służył w armii jakieś dwa-dzieścia lat wcześniej, próbował również się zarejestrować, myśląc, że jego wojskowe doświadczenie może okazać się przydatne, ale odradzono mu to. Po pierwsze, młody człowiek ze wsi powiedział mu, że „my tu rządymy”, ale nie wyjaśnił, kim są ci „my”. Wtedy pewni ludzie, którzy wyraźniej byli dowódcami, powiedzieli mu, że potrzebują jeszcze młodszych ludzi mogących służyć jako milicjanci. Zdjął opaskę i później tego samego dnia pracował na rzecz ukraińskiego ruchu nacjonalistycznego, drukując ulotki [96]. Dwóch mężczyzn, którzy odegrali ważną rolę w tworzeniu milicji we Lwowie, ledwie uszło z życiem masakry NKWD w więzieniu. Jednym z nich był Bohdan Kazaniwskij, któremu Szuchewycz powierzył powołanie komendanta milicji w Lwowie, drugim był Omelian Matla, człowiek, którego powołał Kazaniwskij [97].

Mamy możliwość uzyskania wglądu w ich sposób myślenia, na podstawie ich zeznań na początku lipca przed niemiecką komisją prowadzącą śledztwo w sprawie masakry dokonanej przez NKWD we Lwowie. Matla został uwięziony w więzieniu na ulicy Zamarystynów i w więzieniu Brygidki. W więzieniu Brygidki był szczególnie maltretowany. Uderzeniem pięści w twarz wybito mu cztery zęby. Był bity na całym ciele gumową pałką. Częste bicie sprawiło, że pojawiła się krew w moczu, nawet po jego zwolnieniu. Zwykle dwaj mężczyźni pracowali nad nim dokładnie podczas przesłuchiwania.

Chcieli znaleźć sposób, jak sprawić mu największy ból i powtarzali to, znowu i znowu. Często uderzali go pięścią w podbródek i w tym samym czasie kopali

go w pachwinę. Po wybuchu niemiecko-sowieckiej wojny, NKWD wpadło w szal morderstwa. Sprawcy, powiedział, byli w większości Żydami [98].

Inny ocalony, Kazaniwskij, powiedział, że został pobity do nieprzytomności tępą krawędzią kawalerskiej szabli, później pięściami i kolbami pistoletów przez pięciu NKWD-zistów jednocześnie, był pozbawiony przez kilka dni jedzenia i wody. Opowiedział o obrzydliwych sanitarnych warunkach tymczasowego przetrzymywania więźniów, a właściwie stałego, w których więźniowie zmuszeni byli do oddawania kału bez zdejmowania swoich spodni. W więzieniu NKWD w Sokalu został zabrany do lochu, położony na stole i torturowany.

Tortury obejmowały także podtapianie. Udało mu się uciec z więzienia Brygidki przed rozpoczęciem morderstwa [99]. Kazaniwskij jednak nie miał nic do powiedzenia na temat udziału Żydów w tych poniżających torturach. Choć relacje tych mężczyzn o potwornych warunkach w sowieckich więzieniach i przestępczaniach mogą wydawać się przesadzone, nie różnią się radykalnie od tego, co wiemy o stalinowskich praktykach podczas przesłuchań [100].

Jest oczywiście, że ich doświadczenia w więzieniach mogły wygenerować ogromny gniew i złość.

Tak więc dwoma źródłami milicji, która została utworzona w dniu 30 czerwca 1941 r., byli działacze OUN, którzy przybyli do Lwowa z Krakowa i członkowie OUN przebywający już we Lwowie, którzy rejestrowali się na Górze św. Jerzego. Trzecim źródłem byli dawni sowieccy ukraińscy milicjanci. Stanowili mniejszość w Ukraińskiej Milicji Narodowej, nosili niebieskie marynarskie mundury, otrzymali je pełniąc służbę w sowieckiej milicji [101]. Ocalały z pogromu Leopold

Iwanier rozpoznawał niektórych z milicjantów: „*To byli ci sami Ukraińcy, którzy służyli w sowieckiej milicji. Zastąpili oni gwiazdy na czapkach tryzubami [stylizowane trójzęby-ukraińskie symbole narodowe]. Zналиśmy ich, ponieważ mieszkaliśmy na terenie ich rewirów służbowych*” [102]. Byli sowieccy milicjanci być może mieli łatwość przelączania swojej lojalności na nowych władców, ponieważ, jak zauważył Timothy Snyder, „*w niektórych przypadkach osoby biorące udział w niemieckiej polityce antysemickiej przechodziły samych siebie w gorliwość, chcąc w oczach ich nowych panów zdystansować się od ich własnego poprzedniego zaangażowania w sowieckiej administracji*” [103]. Inną możliwością jest to, że część z tych ludzi już wcześniej należała do OUN i infiltrowała sowiecką milicję dla uzyskania policyjnego doświadczenia [104]. W każdym przypadku OUN ceniła profesjonalizm i z zadowoleniem przyjęłaby przystąpienie do niej wyszkolonego personelu policji.

W swoich wspomnieniach opublikowanych dwadzieścia sześć lat później, Stećko kategorycznie zaprzeczył, że milicja, którą powołał do życia jego rząd, była zaangażowana w jakiekolwiek antyżydowskie działania [105]. Jednak dowody świadczące o czymś wręcz przeciwnym są przytłaczające. Dziesiątki zeznań naocznych świadków identyfikują milicjantów jako głównych aktorów podczas pogromu.

Na przykład, Ryszard Ryndner napisał, że „*ukraińska milicja łapała Żydów na ulicach [i] zabierała ich do różnych punktów zbornych, gdzie byli niemiłosiernie bici*” [106]. Felicja Heller zapamiętała, że gdy przyszli Niemcy, „*nacjonaliści ukraińscy zorganizowali policję ukraińską*”, która chwyciła Żydów w mieszkaniach i zabierała ich do czyszczenia ulic

i pracy w więzieniach [107]. Lusja Hornstein powiedziała: „*Ukraińcy, policja lub milicja lub kimkolwiek oni byli*”, krążyli w poszukiwaniu Żydów i przyszli do jej rodzinnego mieszkania [108]. Matylda Wyszynska, która została zabrana do więzienia na Łackiego podczas akcji więziennej, została faktycznie uwolniona przez ukraińskiego milicjanta, którego znała osobiście [109].

Czasami naoczni świadkowie nie identyfikowali sprawców jako milicji, ale wspominali niebieskie i żółte opaski noszone na lewym ramieniu, które służyły jako insygnia milicji (z wyjątkiem tych milicjantów, już wspomnianych, którzy mieli mundury). Janisław Korczyński, na przykład, zobaczył „*grupę Ukraińców z żółtymi i niebieskimi opaskami*” zabierających około siedemdziesięciu Żydów do więzienia na ulicy Zamarstynów [110].

Profesor Maurycy Allerhand zanotował w swoim dzienniku w dniu pogromu, że był świadkiem bicia Żydów kijami i biczami przez około dwudziestu Ukraińców: „*To, że to byli Ukraińcy, było ewidentne, nie tylko na podstawie niebieskich i żółtych opasek na lewym ramieniu, ale także z powodu przekleństw skierowanych przeciwko Żydom w języku ukraińskim*” [111].

Tamara Branicka, wtedy dziewiętnastolatka, widziała ukraińskich strażników, uzbrojonych w karabiny i noszących niebieskie i żółte opaski na ich lewych ramionach, wdzierających się do mieszkań, w końcu także do jej własnego; ukraiński strażnik uderzył matkę i zabrał ją i jej siostrę, aby je bić i poniżyć w więzieniu na Łackiego [112]. Pewien człowiek o nazwisku Gold zanotował, że „*człowiek ze wstążką w ukraińskich barwach*” domagał się, aby zobaczyć jego paszport, aby ustalić, że był Żydem, i wysłać go do ekshumacji ciał w więzieniu Brygidki [113].

Fot. 3 Umundurowany milicjant w więzieniu na ulicy Zamarstynów chwytając częściowo ubraną kobietę za włosy. Jest to kadr z filmu w znacznym stopniu uszkodzonego, świadczący o wykorzystywaniu seksualnym.

Fot. Public domain, National Archives and Records Administration; kopia używana dzięki uprzejmości United States Holocaust Memorial Museum

Istnieje wiele innych podobnych świadectw [114].

Świadkowie w postępowaniu de-naturalizacyjnym (procedura pozbawienia obywatelstwa USA) przeciwko domniemanemu ukraińskiemu policjantowi, który wyemigrował do USA, uzasadnili wniosek tym, że był ukraińskim milicjantem aktywnie uczestniczącym w aktach przemocy we Lwowie w 1941 roku. Jeden z nich, Chaim Shlomi, zapamiętał chwyatanie Żydów w ich mieszkaniach: „[...] *Ukraińska Policja, która zaczęła się organizować tam na początku – wyglądała jeszcze jak cywile bez mundurów; mieli tylko niebieskie i żółte opaski – oni także zaczęli usuwać Żydów z ich domów i łapać ich na ulicach*” [115]. Kiedy Abraham Goldberg został zapytany, jak rozpoznał, że ci, którzy go aresztowali, byli członkami ukraińskiej policji, odpowiedział: „*Oni [...] nosili opaski, które były niebieskie i żółte, to były ukraińskie symbole. Mieli broń i mówili w języku ukraińskim*” [116].

Nie tylko duża ilość takich zeznań sprawia, że trudno je odrzucić jako nieprawdziwe. Ważne jest również to, że świadectwa zostały zebrane w wielu różnych miejscowościach i w różnych okresach czasu w ciągu ponad sześćdziesięciu lat. Zeznania naocznych świadków, w tym także relacje żydowskie ocalałych, zostały zarejestrowane przez Żydowską Komisję Historyczną w Polsce tuż po wojnie [117], jak również nagrane w postaci zapisów wywiadów wideo zebranych na całym świecie przez Shoah Foundation w latach 1990-ych i 2000-ych [118].

Oprócz zeznań w tych dwóch dużych zbiorach, inne żydowskie wspomnienia i relacje, zapisane lub nagrane w różnych czasach, miejscach, i okolicznościach, potwierdzają, że ukraińscy milicjanci odegrali główną rolę w lwowskim pogromie [119]. Istnieją również polscy świadkowie roli odegranej przez milicję ukraińską [120]. Jest zrozumiałe i oczywiste, że ukraińskie wspomnienia milczą na temat udziału milicji we lwowskim pogromie.

To, co zostało powiedziane w świadectwach, potwierdzają dowody fotograficzne. Film zarejestrowany z przebiegu jednej z ekshumacji i akcji więziennej pokazuje milicjanta, rozpoznawalnego po opasce, bijącego żydowskiego mężczyznę [121].

Jest jeszcze kadr z filmu, który choć obecnie w znacznym stopniu uszkodzony, pokazuje umundurowanego milicjanta ciągnącego częściowo rozebraną kobietę za włosy w więzieniu na ulicy Zamarstynów (Fot. 3).

Kolejne zdjęcie przedstawia umundurowanego milicjanta z jego opaską w górnej części lewego ramienia biorącego udział w aresztowaniu Żydów na ulicy we Lwowie [122]. Oprócz tego są filmy zrobione wyłącznie ofiarom mordów NKWD, które w niewielkim zakresie, ale pokazują nadużycia wobec Żydów. Na przykład,

w pełnym filmie USHMM, pokazana jest młoda kobieta brutalnie bijąca Żyda i potem płacząca, gdy pociesza ją niemiecki żołnierz. W skróconej wersji YouTube, jednak widzimy tylko samą kobietę płaczącą i pocieszaną, ale nie ma sceny pobicia przez nią człowieka. Na YouTube, jest tylko jedna scena z biciem Żyda, ale nie przez milicjanta.

<<http://www.youtube.com/watch?v=9dDONW2EU3Y>> (dostęp 7 maja 2010 r.).

Choć film ten potem pokazuje zewnętrzne otoczenie więzienia Brygidki, nie jest jasne, gdzie zostały wykonane zdjęcia wewnątrz więzienia z przebiegu akcji więziennej i ekshumacji. (Dziękuję Kai Struve za wskazanie mi, że filmowanie wewnątrz mogło być realizowane w różnych więzieniach).

Nie jestem pewien lokalizacji zdjęć w mieście. Yad Vashem identyfikuje fotografię jako pochodzącą z pierwszych dni niemieckiej okupacji Lwowa, ale datuje ją z jakichś powodów na sierpień 1942 roku. Pochodzenie fotografii z 30 czerwca lub 1 lipca 1941 roku jest nie do zakwestionowania. Jest reprodukowane przez Eliyah Yones, „*Die Strasse nach Lemberg*”: fotografie milicjantów w mundurach i/lub z opaskami, milicjanci ubrani po cywilnemu zostali zidentyfikowani na ulicy Zamarstynów przez Jeffreya Burdsa [123].

W akcji kobiecej w dniu 1 lipca, wspomnienia i fotografie pokazują sprawców głównie jako dorosłych mężczyzn, ale również nastolatków i nawet dzieci (Fot. 4).

Dziesięcioletnia żydowska dziewczynka była świadkiem, jak sześcioletni chłopcy w pobliżu więzienia Brygidki wyrwali włosy kobietom i brody starcom [124]. Maria Gesiola pamięta, że podczas gdy ona i jej ciotka prowadziły negocjacje z Ukraińcami, którzy przyszli do ich mieszkania, o pozostawieniu jej wujka

Fot. 4 Kobieta, rozebrana do bielizny jest ścigana przez umundurowanego chłopca z kijem, jak również przez młodzież. Akcja ma miejsce w pobliżu więzienia na ulicy Zamarstynów, na ulicy nazywanej wówczas Pompier-ska. Teraz ulica nazywa Wesela, że jest, Happy Street

Fot. Dzięki uprzejmości Wiener Library

zupełnie samego, dziesięcioletni chłopiec wystąpił do przodu i przesądził sprawę, mówiąc do jej wujka: Chodź, ty stary Żydzie [125].

Które z tych dzieci po prostu dołączyły do pogromu jak do przygody, ale pozostałe były dziećmi-żołnierzami rewolucji narodowej. Porównawcza analiza pogromów przeprowadzona przez Szarotę w okupowanej przez nazistów Europie pokazuje, że młodzież, a nawet dzieci brały udział w pogromach także gdzie indziej, na przykład w Warszawie i Paryżu, i że zwykle nie wywodziły się z prawicowych radykalnych grup młodzieżowych [126].

Na Zachodniej Ukrainie, młodzież związana z ruchem Bandery była najprawdopodobniej dziećmi i młodzieżą z rodzin sprawców. W Galicji, najlepiej zorganizowaną i najliczniejszą organizacją młodzieżową działającą w okresie bezpośrednio po wycofaniu się Sowietów była młodzieżówka OUN-B (junactwo), która liczyła siedem tysięcy zakonspirowanych członków w kwietniu 1941 roku [127].

Dlaczego OUN użyła swojej milicji we Lwowie do zorganizowania pogromu i chwywania Żydów, aby Niemcy mogli ich zabić? Częściowo wynikało to z antysemityzmu ukraińskiego ruchu nacjonalistycznego i jej przywódców. Jednak antysemityzm nie zawsze przekłada się bezpośrednio na taką przemoc. W rzeczywistości OUN wydawała się postrzegać Polaków jako o wiele bardziej ważnych wrogów, niż Żydzi. We wrześniu 1939 roku, kiedy OUN działała otwarcie i wykorzystwała warunki wojny domowej stworzone przez sowiecką inwazję na tereny Polski Wschodniej/Zachodniej Ukrainy, oddziały OUN zamordowały tysiące Polaków.

W lecie 1941 roku, gdy wkroczyli Niemcy, milicja OUN i organizacje z nią związane były zaangażowane w zabójstwo dziesiątków tysięcy Żydów, ale stosunkowo niewielu Polaków [128]. Kiedy założona przez OUN Ukraińska Powstańcza Armia (UPA) definitywnie zerwała z Niemcami pod koniec zimy 1942 r. / na początku 1943 r., skupiła swoją uwagę na Polakach, zabijając dziesiątki tysięcy z nich. W swoich oficjalnych wystąpieniach OUN zawsze umieszczała Rosjan na szczycie listy swoich wrogów. Stąd nacisk na przemoc wobec Żydów w pierwszych dniach okupacji niemieckiej wydaje się być czymś nienormalnym. Anomalię można najbardziej przekonująco wytłumaczyć jako próbę OUN pokazania Niemcom, że podziela ich antyżydowski

punkt widzenia i że jest godna, aby jej powierzono tworzenie państwa ukraińskiego.

KARNAWAŁ DLA TŁUMU

Oprócz politycznie motywowanej milicji ukraińskiej, wielu cywilów Lwowa wzięło udział w aktach przemocy. Niektóre żydowskie świadectwa ignorowały lub nie były świadome wymiaru politycznego pogromu i po prostu określały uczestników pogromu jako ukraińskich bandytów lub ukraiński tłum [129]. To właśnie było normą w podobnych pogromach w innych miastach Europy, gdzie elementy z marginesu społecznego przyłączały się do aktów przemocy.

Identyfikacja sprawców jako hołoty (terminem zwykle używany w literaturze ukraińskiej jest „szumowiny”) jest nawet bardziej powszechna w ukraińskich wspomnieniach i interpretacjach [130]. To, że Ukraińcy biorący udział w pogromie byli jedynie bandytami, elementami z marginesu społecznego, jest wyjaśnieniem preferowanym przez zainteresowanych w utrzymaniu reputacji OUN: zbrodnie popełnione przez sowieckie NKWD, podżeganie przez Niemców, oraz obecność elementów kryminalnych doprowadziły do rozpalenia przemocy, bez udziału jakiegokolwiek organizacji [131].

Ale są poważne problemy z teorią spontanicznego wybuchu pogromu. Koordynacja działań w rejonie trzech więzień i na terenie miasta świadczy o konkretnym ogólnym planowaniu. Paul R. Brass, politolog, który studiował zamieszki i pogromy w szerokiej perspektywie porównawczej, uważa, że „rodzaje przemocy, które są stosowane w etnicznych, komunalnych i rasowych «zamieszkach»” są w dużej mierze efektem wysiłku i pracy «specjalistów», w tym „liderów lokalnych grup bojowników”. On w dużej mierze obala

teżę, która nazywa się „teoria «holoty»”, gdy wskazuje, że w tych aktach przemocy mogą często być zaangażowane heterogeniczne społeczne elementy. „W praktyce” pisze, *„prawie zawsze są obecne jakieś elementy organizacji i planowania zarówno przed zamieszkami, jak i przed pogromami. Ponadto znaczna część organizacji i planowania jest skierowana na wywołanie wrażenia spontaniczności oraz wywołania rzeczywistego spontanicznego działania ze strony części ludności”* [132].

OUN jako organizacja tak naprawdę była przeciwna spontanicznym zrywom i uważała, że jej zadaniem było „*przejęcie kontroli nad rewolucyjną spontanicznością mas*” [133]. Dwa filmy z aktów aresztowania Żydów we Lwowie w dniu 30 czerwca robią wrażenie, że istnieją jacyś wydający rozkazy decydenci, którzy działają w porozumieniu i dokładnej wiedzy, co robią [134]. Trudno sobie wyobrazić, że milicja OUN, która działała tak zdecydowanie na terenie Lwowa, pozwoliłaby na wystąpienie spontanicznych aktów przemocy, gdyby ich co najmniej nie akceptowała. Ukraińscy autorzy wspomnień podkreślają, że Polacy mieli swój znaczny udział w aktach przemocy. Kost’ Pankiwskij powiedział, że ponieważ Polacy stanowili większość tak zwanego lumpenproletariatu Lwowa, to było naturalne, że to oni byli tymi, którzy bili Żydów na ulicach [135]. Zarówno Pankiwskij jak i Jewhen Nakonecznyj napisał, że polscy uczestnicy pogromu często zakładali żółto-niebieskie opaski, ale mogli zostać rozpoznani, ponieważ słabo mówili w języku ukraińskim [136]. Może być prawdą, że polscy prześcępcy wykorzystali okazję pogromu Żydów do rabowania żydowskich mieszkań [137], ale ważny i znaczący jest fakt, że zdecydowali się przebierać za ukraińskich milicjantów.

Obecność polskich uczestników pogromów we Lwowie w 1941 roku znajduje odzwierciedlenie w innych dokumentach. Jak zapamiętała Tamara Branicka, tłum, który znęcał się nad nią, wyglądał dla niej i jej rodziny jak Ukraińcy, ale prawdopodobnie ludzie narodowości polskiej byli tam również [138]. Rose Moskowitz zidentyfikowała tłumy, które atakowały Żydów we Lwowie, jako Polaków. Po zajęciu Lwowa przez Niemców w lipcu, gdy oni pozwolili ludności polskiej robić to, co im się podoba, powiedziała; „*i można sobie wyobrazić, co oni lubili robić*” – oni bili ludzi narodowości żydowskiej na ulicach [139].

Członek skrzydła OUN Melnyka wysłał raport sytuacyjny do kierownictwa, w którym charakteryzował lwowski pogrom jako demonstrację polskiej siły: „*Pomiędzy odejściem bolszewików i wejściem Niemców, Polacy na własną rękę zorganizowali pogrom Żydów, prawdopodobnie w celu poświadczenia polskości Lwowa*” [140]. Tak więc miejski tłum, który uczestniczył w pogromie, był mieszaniną narodowości.

Tłum znęcał się nad Żydami, gdy milicjanci prowadzili ich przez ulice i trzymali ich jako więźniów na dziedzińcach więzień. Jak przedstawiali to ocaleni Żydzi, ludzie w tłumie kierowali się żądzą krwi i pierwotnymi instynktami. Pogrom był orgiastycznym przeżyciem. Miał też ważne elementy karnawału.

Wiele z tego, co William W. Hagen pisał o motywacji i zachowaniu tłumy uczestników pogromu we Lwowie w 1918 roku, odnosi się również do tłumy we Lwowie w 1941 roku. Jego uwaga, że pogrom w 1918 roku był społeczną rytualną grą w „*publiczne dramaty przeznaczone do naruszenia społecznych i przywrócenie słusznego porządku*” [141] z pewnością może dotyczyć także 1941 roku. Taki był

sens rytuałów, które identyfikowały Żydów z komunizmem. Przeświadczenie, że Żydzi wyrośli zbyt wysoko z nizin hierarchii społecznej obowiązującej przed wojną, aż w pobliże szczytu społecznej hierarchii pod władzą bolszewików, wyjaśnia gwałtowne dążenie do zepchnięcia Żydów z powrotem na ich miejsce [142]. Awans społeczny Żydów pod władzą Sowietów pogwałcił „*głęboko zakorzenione przekonanie*” w polskiej i ukraińskiej kulturze popularnej, że Żydzi powinni pozostać „*bierni, bezradni i bezbronni*” [143]. Jak w 1918 roku, „*karnawałowe elementy były najważniejsze*” dla „*charakteru i celu*” [144] pogromu w 1941 roku.

Dowodem na to jest branka żydowskich specjalistów do czyszczenia ulic i latryn podczas obu pogromów [145]. Ponadto „*tradycja karnawału gwarantuje swobodę seksualną*” [146], i manifestacja przemocy seksualnej była charakterystyczna dla obu pogromów.

Tłum nie był inicjatorem pogromu w 1941 roku, ale wpływał na kierunek wydarzeń. Pomimo tego, że rytuałom i seksualnym upokorzeniom oraz przemocy czasami towarzyszyły bardziej odosobnione i systematyczne egzekucje Żydów w czasie Holokaustu, dużo przypadków występowania tych zjawisk we Lwowie w dniu 1 lipca 1941 wynikało z obecności tłumu. Organizatorzy pogromu grali na emocjach tłumu, pozwalając mu na wykonywanie rytuałów i przeżywanie rozbrykanego karnawału, pozostawiając nieco wolnej przestrzeni wśród coraz bardziej systematycznych aresztowań i egzekucji.

Tłum także wykraczał poza granice własnego gniewu i pożądania, poszerzając przestrzeń i czas pogromu dla swoich partykularnych interesów, jak to już wyjaśniły liczne cytowane świadectwa [147].

NIEMCY

Matthäus zauważył, że zbrodnie takie jak pogrom we Lwowie „nie mogłyby zostać popełnione bez Operacji Barbarossa”, a co za tym idzie, „*polityka niemiecka jest kluczem do zrozumienia zaangażowania nie-Niemców*” [148]. Ten szeroki poziom odpowiedzialności wydaje się oczywisty.

Jest również oczywiste, że wojska niemieckie były w stanie zarządzać sytuacją we Lwowie, a gdyby chciały powstrzymać pogrom, to by po prostu to zrobiły; i rzeczywiście, w końcu to zrobili, wyłączając przemoc, jakby to była woda płynąca z kranu. Żołnierze niemieccy często występowali na tej scenie.

Wolf Lichter zapamiętał, że Żydzi, którzy byli torturowani przez Ukraińców, mieli nadzieję, że Niemcy przywrócą porządek, ale większość Niemców albo przyłączyła się do pogromu, albo zachowywała się obojętnie i przechodziła obok [149]. Podczas trwania aktów upokorzenia kobiet, Róża Wagner i inne Żydówki poprosiły żołnierzy niemieckich znajdujących się w pobliżu dziedzińca więzienia na ulicy Zamarstynów o interwencję wobec uczestników pogromu w ich imieniu. „*To jest zemsta Ukraińców*”, odpowiedzili, z widoczną aprobatą dla dokonywanych aktów przemocy.

Niemiecka ekipa filmowa robiła zdjęcia nagich kobiet, którym powiedzieli, że pojawiają się w czasopiśmie *Der Stürmer* (ale nigdy się nie pojawiły) [150]. Fotografia będąca w posiadaniu Davida Prestona pokazuje pobitego Żyda leżącego na ulicy i żołnierza niemieckiego przechodzącego nad leżącym człowiekiem (Fot. 5).

Alexander Redner, który miał wtedy dwanaście lat, zapamiętał żołnierzy niemieckich podżegających Ukraińców do udziału w lwowskim pogromie [151].

Z zeznań wynika również, że Niemcy dokonywali egzekucji Żydów przez rozstrzelanie zarówno w dniu pogromu, w trzech więzieniach, jak i w kolejne dni, po zgromadzeniu Żydów na arenie hokejowej. Rozstrzeliwania, które nastąpiły w dniu 2 lipca i potem, były wyraźnie efektem pracy Einsatzgruppe C. Nie jest jasne jednak, kto rozstrzeliwał Żydów w dniu powszechnego pogromu, ponieważ mogła to być Pierwsza Alpejska Dywizja Wehrmachtu, główna siła okupacyjna we Lwowie, albo grupy poprzedzające Einsatzgruppe C, a mianowicie Einsatzkommando 4b, które przybyły do miasta po południu 30 czerwca [152]. Skłaniam się do poglądu, że rozstrzeliwujący byli członkami Einsatzkommando. W tym czasie Einsatzgruppen nie miały jasnych instrukcji i rozpoznawały dopiero sposoby mordowania Żydów, był to czas, gdy koncentrowali się na zabijaniu mężczyzn w wieku poborowym i inteligencji żydowskiej [153], i takie były cele rozstrzeliwań w więzieniach we Lwowie.

Nie jest też jasne, czy OUN, biorąc udział w organizowaniu pogromu we Lwowie, zareagowała bezpośrednio na rozkaz Richarda Heydricha, szefa Głównego Urzędu Bezpieczeństwa Rzeszy. Kilka miesięcy przed lwowskim pogromem, a miesiąc przed opracowaniem instrukcji dla milicji, OUN-B wystąpiła z zapisem sprzeciwiającym się pogromom. Poniżej znajduje tekst uchwały podjętej przez organizację w czasie trwania jego Wielkiego Zboru w Krakowie w kwietniu 1941 r.:

„Żydzi w ZSRR są najbardziej oddanymi podporami rządzącego reżimu bolszewickiego i przednią strażą moskiewskiego imperializmu na Ukrainie. Moskiewsko-bolszewicki rząd wykorzystuje antyżydowskie nastroje mas ukraińskich by odwrócić ich uwagę od prawdziwego źródła zła i skierować ją w czasie powstania bez-

Fot 5. Żydowski mężczyzna leży na ulicy. Na pierwszym planie przechodzi niemiecki żołnierz. W tle znajdują się gapię; trzymają chustki na ustach i nosach, by chronić je przed zapachem rozkładających się ciał ofiar NKWD w więzieniu Brygidki

Fot. Dzięki uprzejmości Davida Lee Prestona

pośrednio na pogromy Żydów. Organizacja Ukraińskich Nacjonalistów zwalcza Żydów jako podporę moskiewsko-bolszewickiego reżimu, a jednocześnie przypomina masom ludowym, że to Moskwa jest głównym wrogiem” [154].

Rezolucja ta, odrzucająca pogromy jako metodę rewolucyjnej walki, dobrze wpisuje się w nieufność OUN do wszelkiej spontaniczności. Możliwe jest jednak, że stanowisko to uległo zmianie, pod wpływem rozwoju wydarzeń, w obliczu nadchodzącego ataku Niemców na ZSRR. Na zaproszenie Heydricha, dziesiątki funkcjonariuszy SS i policji zgromadziły się w dniu 17 czerwca 1941 roku na nadzwyczajnym posiedzeniu w Berlinie, gdzie przekazano im instrukcje dotyczące wspierania akcji tzw. „samooczysz-

czania" [155] Informacja Heydricha później została skondensowana w telegramie wysłanym do dowódców Einsatzgruppe w dniu 29 czerwca:

„Nie należy stawiać żadnych przeszkód na drodze wysiłków zmierzających do samooczyszczania, podejmowanych przez antykomunistyczne i antyżydowskie środowiska na nowo zajmowanych terenach. Wprost przeciwnie, należy je prowokować, nie pozostawiając śladów, intensyfikować je, jeśli będzie konieczne, i skierować je na właściwą drogę, ale w taki sposób, aby lokalne «grupy samoobrony» nie były w stanie później powołać się na rozkazy lub polityczne obietnice” [156].

Nie ma bezpośredniego potwierdzenia, że OUN została poinformowana o intencjach Heydricha, z drugiej strony, nie można takiej możliwości odrzucić. Z badań Patryliaka jasno wynika, że OUN była w stanie koordynować swoje wojskowe działania z Niemcami w drugiej połowie czerwca 1941 r. [157], więc w zasadzie mogły być one również skoordynowane z nimi w kwestii pogromów i egzekucji Żydów. Problemem w tym scenariuszu, jak Kai Struve wskazał mi w dyskusji, jest to, że OUN współpracowała najściślej z niemieckim wywiadem wojskowym, Abwehram, a nie z SS.

Możliwe jest jednak, że OUN dowiedziała się od litewskich nacjonalistów, mających kontakt zarówno z OUN jak i SS, którzy osobiście dopuścili się krwawego pogromu w Kownie w dniach 25-29 czerwca 1941 roku. A może był niemiecki pośrednik, siedzący okrakiem w kilku organizacjach, taki jak prof Beyer, o którym była mowa powyżej. Głównym problemem z ustaleniem, w jaki bezpośredni sposób lwowski pogrom był inspirowany przez służby bezpieczeństwa III Rzeszy, jest to, że szczególna sytuacja pracowała przeciwko zachowaniu kompletu dokumentacji.

Heydrich wydał konkretne rozkazy, że nie ma być żadnych śladów łączenia Urzędu Bezpieczeństwa Rzeszy z lokalnymi nacjonalistami organizującymi pogromy. OUN sama w sobie była bardzo zakonspirowaną organizacją, która była w stanie nie tylko dokonywać wielu politycznych zabójstw w międzywojennej Polsce, ale której także udało się przetrwać w podziemiu pod władzą Sowietów. W czasie pogromu podjęli nawet takie środki ostrożności, jak wskazują na to fotografie, że wystawili do pełnienia służby publicznej milicjantów w cywilnych ubraniach.

Chociaż zatem być może nigdy nie uda się właściwie rozstrzygnąć w drodze uzyskania dowodu z archiwalnej dokumentacji hipotezy, że OUN zareagowała na sugestię Heydricha, wydaje mi się, że jej potwierdzenie wypływa z logiki lub psychologii sytuacji. Z dokumentów wewnętrznych OUN, w tym także z rezolucji przeciwko pogromom z kwietnia 1941 r., jak również z instrukcji na czas wojny przygotowanej w maju 1941 roku, jest oczywiste, że OUN preferowała systematyczną przemoc, że kontrolując publiczną przemoc zezwalała na spontaniczność.

Badania, które prowadzę nad działalnością OUN w mniejszych miastach w Galicji potwierdzają tę preferencję: normalny modus operandi milicji polegał na wyłapywaniu Żydów i zabieraniu ich poza miasto w celu dokonania egzekucji.

Ponadto, tłum we Lwowie był w dużym stopniu tłumem polskim, ale OUN-B nie chciała ćwiczyć Polaków w dokonywaniu wszelkiego rodzaju przemocy. Rzeczywiście, przedstawiciel OUN-M, który nie był wtajemniczony w wewnętrzne funkcjonowanie OUN-B, interpretował pogrom jako demonstrację polskiego nacjonalizmu. Ponadto, pogrom, którego Lwów doświadczył dwadzieścia trzy lata wcześniej, był dokładnie czymś takim. Tak więc, trudno jest sobie wyobra-

zić, że OUN zdecydowała się na pogrom wyłącznie z własnej woli. Coś bardzo poważnego musiało ją zmotywować i najprawdopodobniej tym czymś była polityka Heydricha.

Ostatnie pytanie, które należy uwzględnić, to dlaczego Niemcy, lub Urząd Bezpieczeństwa Rzeszy w szczególności, byli zainteresowani w generowaniu pogromów. Hilberg, którzy wierzył, że wywiademiecki był kluczem do wszystkich pogromów, zasugerował następujące powody wywoływania pogromów:

Zasady administracyjne były bardzo proste: każdy Żyd, który zginął w pogromie, był jednym mniej obciążeniem dla Einsatzgruppen [...]. Psychologiczna konkluzja była bardziej interesująca. Einsatzgruppen potrzebowała ludności do wzięcia części – i to dużej części – odpowiedzialności za operację zabijania [...]. [P] ogromy miały się stać bronią defensywną, z którą będzie musiał zmierzyć się potencjalny oskarżyciel, lub elementem szantażu, który mógłby być użyty przeciwko lokalnej ludności [158].

Chociaż są to uzasadnione przypuszczenia, nie ma żadnego dowodu na ich potwierdzenie. Szarota również przypuszczał, że Niemcy byli zainteresowani w obwinianiu o antyżydowską przemoc lokalnych uczestników pogromów, i myślał, że Niemcy właśnie dlatego byli tak zainteresowani w filmowaniu pogromów [159]. Nawet jeżeli Niemcy mieli plany przerzucenia winy za zniknięcie Żydów wschodnioeuropejskich na miejscową ludność, to nigdy tych planów poważnie nie zaktualizowali.

Szarota również postawił hipotezę, że Niemcy użyli pogromów, aby zachęcić Żydów do zaakceptowania zamieszkania w gettach. Mogli oni przedstawiać getta żydowskim liderom jako środki zmierzające do objęcia Żydów ochroną przed gniewem miejscowej ludności [160].

Rzeczywiście, Żydzi czasami wyrażali pewną ulgę, gdy nadchodził koniec pogromów i Niemcy przejmowali kontrolę. Rose Moskowitz zapamiętał, jak został przywrócony względny spokój, gdy Niemcy powstrzymali zamieszki we Lwowie. Ale, dodała ona, Niemcy następnie wydali wygórowane prawa przeciwko Żydom [161]. Na rzecz hipotezy Szaroty przemawia to, że wytyczne dotyczące gettoizacji zostały wydane w sierpniu, pod koniec fali pogromów, wytyczne te były jednak tylko „prawie spójne” [162]. Getto we Lwowie nie powstało aż do upadku. Brak jasności w zakresie celów fali pogromów dobrze pasuje do obecnego myślenia większości badaczy Holocaustu, że Niemcy ciągle jeszcze improwizowali w najwcześniejszej fazie wojny przeciwko Związkowi Radzieckiemu.

WNIOSKI

W powyższych rozważaniach zbadaliśmy trzech aktorów lwowskiego pogromu z dnia 1 lipca 1941 roku. Chociaż jest to obecnie niemożliwe, i prawdopodobnie nie będzie w przyszłości, aby ustalić wszystkich fakty z pewnością, ogólny zarys ról aktorów wyłania się dość przejrzysto. Niemcy stworzyli warunki do wybuchu pogromu. Przynajmniej go tolerowali, ale bardziej prawdopodobne jest, że przede wszystkim do niego zachęcali. Chociaż byli inni, którzy głównie dokonywali aresztowań Żydów i uczynili z nich obiekty karnawału przemocy, to byli Niemcy, którzy ich ustawiali i rozstrzelali, w trakcie i po pogromie. Jest prawdopodobne, że większa odpowiedzialność za zachęcanie do pogromu i dokonywanie egzekucji na żydowskich mężczyznach spoczywa na SS, w tym samego Heydricha, niż na Wehrmachcie.

Organizacja Ukraińskich Nacjonalistów pod przywództwem Stepana Bandery dostarczyła aparatu wykonawcze-

go pogromu. Powołała krótkotrwały rząd we Lwowie w dniu 30 czerwca 1941 kierowany przez zdeklarowanego antysemitę. Ona jednocześnie okleiła miasto ulotkami, które zachęcały do czystek etnicznych. Ona również utworzyła milicję, która przejęła wiodącą rolę w pogromie. Milicjanci chodzili od mieszkania do mieszkania w żydowskich dzielnicach, aby dokonywać aresztowań żydowskich mężczyzn i kobiet dla zasilenia działania pogromu w dwóch więzieniach; oni dokonywali aresztowań Żydów na ulicy dla potrzeb trzeciego więzienia, które było bardziej oddalone od miejsc, gdzie ludność żydowska mieszkała w pewnej koncentracji.

Oni pod konwojem przekazywali Żydów do więzień i byli również obecni tam podczas maltretowania i egzekucji Żydów. W dzień po pogromie oni rozpoczęli wykonywanie pracy bezpośrednio dla Einsatzgruppen, znowu dokonywali aresztowań Żydów, aby Niemcy mogli wykonywać na nich egzekucje. OUN kolaborowała z Niemcami w tych antyżydowskich działaniach przede wszystkim dlatego, że miała nadzieję dzięki takiej kolaboracji uzyskać od Niemców uznanie swego państwa. Antysemityzm OUN sprawił, że pomoc w antyżydowskich aktach przemocy była smakowitym zajęciem, ale jest mało prawdopodobne, żeby OUN była samodzielnym podmiotem w procesie podejmowania decyzji o organizowaniu pogromu.

Co do tłumu, tym, co sprawiło, że pogrom stał się pogromem, było jego zainteresowanie karnawalem. Jest zachwycony odwróceniem ról, odwróceniem hierarchii społecznej – oto żydowscy lekarze, prawnicy i nauczyciele na rękach i kolanach czyszczą ulice. Ci, którzy byli postrzegani jako uprzywilejowani u władzy w czasie okupacji sowieckiej, teraz byli upokarzani i zmuszani do przyznawania się do winy w rytualnych widowiskach.

Śmierdzące zwłoki zamordowanych więźniów politycznych wydawały się uzasadniać apokaliptyczną zemstę na przypuszczalnych sprawcach, czyli na ludności żydowskiej. Szczególna koniunktura wielkiej polityki pozwala miejskiemu tłumowi realizować nieskrępowane scenariusze rabunku, molestować seksualnie, bić i mordować, domagać się tych działań i cieszyć się nimi.

John Paul Himka

PRZYPISY:

[1] Jan T. Gross, *„Neighbors: The Destruction of the Jewish Community in Jedwabne, Poland”* (Princeton: Princeton University Press, 2001).

Jürgen Matthäus, *“Operation Barbarossa and the Onset of the Holocaust”*, in *The Origins of the Final Solution: The Evolution of Nazi Jewish Policy, September 1939–March 1942*, by Christopher R. Browning, with contributions by Jürgen Matthäus (Lincoln and Jerusalem: University of Nebraska Press and Yad Vashem, 2004) 244–277.

Dieter Pohl, *“Anti-Jewish Pogroms in Western Ukraine — A Research Agenda”* in *Shared History — Divided Memory: Jews and Others in Soviet-Occupied Poland, 1939–1941*, edited by Eleazar Barkan, Elizabeth A. Cole, and Kai Struve (Leipzig: Leipziger Universitätsverlag, 2007) 305–313.

Chciałbym podziękować dla: Social Sciences and Research Council of Canada oraz Pinchas i Mark Wisen z Center for Advanced Holocaust Studies, United States Holocaust

[2] Christoph Mick, *“Incompatible Experiences: Poles, Ukrainians and Jews in Lviv Under Soviet and Jewish Occupation, 1939–1944”*, *Journal of Contemporary History* 46.2 (2011): 339.

[3] On the NKVD murders, see Bogdan Musiał, "*Konterrevolutionäre Elemente sind zu erschießen*": Die Brutalisierung des deutsch-sowjetischen Krieges im Sommer 1941 (Berlin: Propyläen, 2000) (there is also a Polish-language version), but see also the critique by Dieter Pohl in *H-Soz-u-Kult* (internet), 30 April 2001:

<<http://hsozkult.geschichte.hu-berlin.de/rezensionen/id=546>> (Accessed 15 October 2011), and Per Anders Rudling, "*Bogdan Musiał and the Question of Jewish Responsibility for the Pogroms in Lviv in the Summer of 1941*", *East European Jewish Affairs* 35.1 (June 2005): 69–89.

[4] Bundesarchiv/Militärarchiv, Freiburg (hereafter BA-MA), Darstellung der Ereignisse, RH 24–49–8, f. 176.

[5] Tomasz Szarota, „*U progu Zagłady: zajście antyżydowskie i pogromy w okupowanej Europie: Warszawa, Paryż, Amsterdam, Antwerpia, Kowno*” (Warsaw: Wydawnictwo Sic!, 2000) 21.

[6] Oseredok Ukrainian Cultural and Education Centre (Winnipeg), „*Konkurs na spohady*”, No. 40 (memoirs of Dmytro Honta), f. 40–16.

[7] Kost' Pan'kivs'kyi, „*Vid derzhavy do komitetu*” (New York and Toronto: Zhyttia i mysl, 1957) 35.

[8] USC Shoah Foundation Institute for Visual History and Education (hereafter Shoah Foundation), 9640 Ana Merdinger, 31. A. R. Diukov, „*Vtorostepennyi vrag. OUN, UPA i reshenie «evreiskogo voprosa»*” 2nd rev. ed. (Moscow: Fond “Istoricheskaia pamiat’,” 2009) 69.

[9] Shoah Foundation, 21303 Czesława Budynska, 31–42.

[10] Raul Hilberg, „*The Destruction of the European Jews*” (Chicago: Quadrangle Books, 1961) 203.

[11] Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego (AŻIH), 301/1181, Li-

lith Stern, 2.

[12] AŻIH, 301/3510, Felicja Heller, 1.

[13] The major collection of photographs is in the Wiener Library, photos 1615, 1618, 1635–1650, 1676–1677 (photo 1647 actually shows a naked and bloodied man). These photos are frequently reproduced. Some are in John-Paul Himka [Ivan Khymka], “*Dostovirnist' svidchenia: reliatsiia Ruzi Vagner pro l'viv's'kyi pohrom vlitku 1941 r.*”, *Holokost i suchasnist'* 2.4 (2008): 43–73. Another photo from this same incident is in USHMM, Photo Archives, 86319.

[14] USHMM Film Archive, tape 402, story RG-60.0441. This film is in very damaged condition. But many stills made from a less deteriorated copy are available in USHMM, Photo Archives, 73666–718.

[15] Roman Rosdolsky, “*The Jewish Orphanage in Cracow*”, *The Online Publication Series of the Center for Urban History of East Central Europe* 4 (2009): 3. Available on-line:

<<http://www.lvivcenter.org/en/publications/>> (Accessed 26 May 2010). Katarzyna Zimmerer, „*Zamordowany świat. Losy Żydów w Krakowie 1939–1945*” (Kraków: Wydawnictwo Literackie, 2004) 30.

[16] Szarota 25.

[17] Cited in William W. Hagen, “*The Moral Economy of Ethnic Violence: The Pogrom in Lwów, November 1918*”, *Geschichte und Gesellschaft* 31.2 (April-June 2005): 203–226.

[18] Himka, “*Dostovirnist' svidchenia*”, 46, 53–56, 58, 62.

[19] Shoah Foundation, 9851 Rose Moskowitcz, 19.

[20] Shoah Foundation, 28371 Jerzy Grzybowski, 24–25.

[21] AŻIH, 302/58, Alfred Monaster, 13–14. A quasi-official report on the Lviv pogrom of 1918 noted that parents reported over a dozen rapes, but “*a certain*

number of others have been concealed out of shame". Hagen 208.

[22] AŻIH, 301/1794, Stefania Cang-Schutzman, 2 (her own sister, five months pregnant, was kicked in the stomach and lost the child). AŻIH, 302/58, Alfred Monaster, 13.

[23] Tadeusz Zaderecki, "Gdy swastyka Lwowem władała... (Wycinek z dziejów okupacji hitlerowskiej)", Yad Vashem Archives, 06/28, 12. The source does not mention Lontskoho, but that would be the prison that could require taking a route past the post office.

[24] "What they had on them they had to give up". Janina Hescheles, *Oczyrna dwunastoletniej dziewczyny* (Kraków: Centralny Komitet Żydów Polskich, 1946) 19 (speaking of persons seized from her apartment building).

[25] J.P. Himka, "Dostovirnist' svidchennia", 47–48.

[26] J.P. Himka, "Dostovirnist' svidchennia", 46, 48.

[27] Interview with Larysa Krushe-l'nyts'ka, 15 June 2009.

[28] Hescheles 18.

[29] F. Musial, "Konterrevolutionäre Elemente" 177.

[30] Alizia Rachel Hadar, "The Princess Elnasari" (London: Heinemann, 1963) 16.

[31] F. Musial, "Konterrevolutionäre Elemente" 177. Jews were also marched with their hands in the air to Lontskoho prison. Jan Rogowski, "Lwów pod znakiem Swastyki", Zakład Narodowy im. Ossolińskich we Wrocławiu, 16711/II, 50. Grzegorz Rossolinski-Liebe provided me with a copy of this source.

[32] F. Musial, "Konterrevolutionäre Elemente" 179.

[33] J.P. Himka, "Dostovirnist' svidchennia," 45. F. Musial, "Konterrevolutionäre Elemente" 177–178. Hescheles

19. Shoah Foundation, 14797 Lusja "Lisa" Hornstein, 14; 29911 Maria Gesiola, 10.

[34] See below pp. 235–236, fn. 134.

[35] F. Musial, "Konterrevolutionäre Elemente" 178–179.

[36] German documentation in BA-MA, Anlagen zu der Denkschrift "Kriegsverbrechen der russischen Wehrmacht 1941", Teil II (Nr. 91–172), RW 2/148, ff. 337, 340, 350–351, establishes that the work of exhumation began immediately on 30 June and that the "corpse show" (Leichenschau) was continued on 1 and 2 July.

[37] Hescheles 19.

[38] Shoah Foundation, 51593 Tamara Branitsky, 50–51. I. K. Patryliak, Viis'kova diial'nist' OUN (B) u 1940–1942 ro-kakh (Kyiv: Kyivs'kyi natsional'nyi universytet imeni Tarasa Shevchenka Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2004) 335 (citing the testimony of a Polish woman from Lviv).

[39] F. Musial, "Konterrevolutionäre Elemente" 176 (also a Polish woman from Lviv, testifying in 1992; it is not clear to me if this is the same testimony as the one previously cited). Shoah Foundation, 1339 Leon Berk, 43.

[40] F. Musial, "Konterrevolutionäre Elemente" photo between pages 176 and 177. This photo is also in USHMM, Photo Archives, 73218. Another photo, from a different location, is in USHMM, Photo Archives, 14026.

[41] Shoah Foundation, 27779 Leszek Allerhand, 56.

[42] Patryliak 335 (citing the testimony of a Polish woman from Lviv). Shoah Foundation, 27779 Leszek Allerhand, 53–57 (Allerhand was then nine years old; after crawling to the prison and after a beating and a kick in the face, he was told to go home).

[43] AŻIH, 301/230, Jakub Dentel, 1.

[44] J.P. Himka, "Dostovirnist' svid-

chennia", 50–51.

[45] See below pp. 231–232, fn. 121.

[46] Bogdan Musiał, „*Bilder einer Ausstellung: Kritische Anmerkungen zur Wanderausstellung 'Vernichtungskrieg. Verbrechen der Wehrmacht 1941 bis 1944'*” *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte* 47.4 (October 1999): 581.

Rysunek 2. Zwłoki żydowskich mężczyzn na dziedzińcu więzienia Brygidki. Na odwrocie zdjęcie nosi napis „*Bluthof Lemberg*”, czyli Lwowski dziedzińiec we krwi. (Dzięki uprzejmości Davida Lee Prestona).

[47] On how to distinguish victims of the prison action from NKVD victims, see Bernd Boll, „*Łoczków. July 1941: The Wehrmacht and the Beginning of the Holocaust in Galicia: From a Criticism of Photographs to a Revision of the Past*”, in „*Crimes of War: Guilt and Denial in the Twentieth Century*”, edited by Omer Bartov, Atina Grossmann, and Mary Nolan (New York: The New Press, 2002) 61–99, 275–283.

[48] Gold diary in „*Teka Lwowska*”, sketch 1, Yad Vashem Archives, T-32/50, 4.

[49] AŻIH, 301/2299, Herman Katz, 1.

[50] Kurt I. Lewin, „*Przeżyłem. Saga Świętego Jura spisana w roku 1946 przez syna rabina Lwowa*” (Warsaw: Fundacja Zeszytów Literackich, 2006) 58–63.

[51] Shoah Foundation, 14797 Lusía „Lisa” Hornstein, 14.

[52] Shoah Foundation, 51593 Tamara Branitsky, 53–57.

[53] Shoah Foundation, 22876 Matylda Wyszynska, 36–39.

[54] Gold diary 4.

[55] AŻIH, 301/2242, Zygmunt Tune, 1.

[56] Bogdan Musiał, „*Konterrevolutionäre Elemente*” 252–253.

[57] Bogdan Musiał, „*Konterrevolutionäre Elemente*” 255.

[58] A Polish memoirist also remembers passing in that part of Lviv and seeing a group of Jews being made to go up and down. Stefan Kryński, „*Kartki ze wspomnień*”, 20:

<<http://www.lwow.home.pl/weigl/krynski.html>> (Accessed 24 March 2009).

[59] Shoah Foundation, 12729 Edward Spicer, 18–26. A very similar story, but dated to 10 July, can be found in AŻIH, 301/1864, Salomon Goldman, 1–5. Another similar account: AŻIH, 302/26, Lejb Wieliczker, 4–12; a later version of the same: Leon Wiliczker Wells, *The Janowska Road* (New York: Macmillan, 1963) 36–43.

[60] Orest Dziuban, ed., „*Ukrain-s'ke derzhavotvorennia. Akt 30 chervnia 1941*”. „*Zbirnyk dokumentiv i materialiv*” (Lviv-Kyiv: Piramida, 2001) 153; this document is a reprint of „*Podii na zakhid-n'o-ukrains'kykh zemliakh (Interviu z dots. d-rom H. I. Baierom)*”, „*Krakov's'ki visti*” 6 July 1941. On Beyer, see Karl Heinz Roth, „*Heydrichs Professor: 'Historiographie des 'Volkstums' und der Massenvernichtungen: «Der Fall Hans Joachim Beyer»*”, in: „*Geschichtsschreibung als Legitimationswissenschaft 1918-1945*”, edited by Peter Schöttler (Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1997) 262–342.

[61] Kost' Pan'kivs'kyi, „*Vid derzhavy do komitetu*” 38, 48, 64–68.

[62] Kost' Pan'kivs'kyi, „*Roky nimet-s'koi okupatsii*” (New York and Toronto: Zhyttia i mysl, 1965) 401.

[63] AŻIH, 302/26, Lejb Wieliczker, 4–12; Wells, *The Janowska Road* 36.

[64] Iaroslav S. Stets'ko, „*30 chervnia 1941. Proholoshennia vidnovlennia derzhavnosti Ukrainy*” (Toronto: Liga vyzvolennia Ukrainy, 1967) 256.

[65] Jacob Gerstenfeld-Maltiel, „*My Private War: One Man's Struggle to Su-*

rrive the Soviets and the Nazis" (London: Vallentine Mitchell & Co. Ltd., 1993) 54.

[66] Eliyahu Yones, „Smoke in the Sand: The Jews of Lvov in the War Years 1939-1944" (Jerusalem and New York: Gefen, 2004) 83.

[67] Pohl, „Anti-Jewish Pogroms," 308.

[68] Matthäus 268.

[69] Auswärtiges Amt, Politisches Archiv, AA, R 104430, Po. 26, No. 1m Pol. V. 4784, f. 2. This source was made available to me by Ray Brandon.

[70] Kost' Pan'kivs'kyi, „Roky nimet-s'koi okupatsii" 13.

[71] Orest T. Martynowych, „Symphony for the Devil: The Attitude of Ukrainian War Veterans in Canada to Nazi Germany and the Jews, 1933-1939," in Re-imagining Ukrainian Canadians: History, Politics, and Identity, edited by Rhonda L. Hinther and Jim Mochoruk (Toronto: University of Toronto Press, 2011) 189-190.

[72] Karel C. Berkhoff and Marco Carynnyk, „The Organization of Ukrainian Nationalists and Its Attitude Toward Germans and Jews: Iaroslav Stets'ko's 1941 Zhyttiepyś", Harvard Ukrainian Studies 23.3-4 (1999): 170-171. I have used their translation of the autobiography. The underlining is in the original. The authenticity of Stetsko's autobiography has been challenged by Taras Hunczak („Problems of Historiography: History and Its Sources", Harvard Ukrainian Studies 25.1-2 [2001]: 129-142), but unconvincingly. For a refutation, see Taras Kurylo and John-Paul Himka [Ivan Khymka], „Jak OUN stavylasia do ievreiv? Rozdumy nad knyzhkoiu Volodymyra V'iatrovycha", „Ukraina Moderna" 13 (2008): 253. In addition to what is said there, a comparison of the phraseology in the two texts of 1939 and 1941 confirm that they were written by the same author. Iaroslav Stet-

s'ko [Zynovii Karbovykh], „Zhydivstvo i my", Novyi shliakh 8 May 1939.

[73] Dziuban 123.

[74] John A. Armstrong, Ukrainian Nationalism, 2nd ed. (Littleton, CO.: Ukrainian Academic Press, 1980) 77-84.

[75] Grzegorz Rossoliński-Liebe, „The 'Ukrainian National Revolution' of 1941: Discourse and Practice of a Fascist Movement", Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History 12.1 (Winter 2011): 83-114.

[76] Oseredok, „Konkurs na spohady" No. 40 (memoirs of Dmytro Honta), f. 40-15. Ievhen Nakonechnyi, „«Shoa» u L'vovi", 2nd ed. (Lviv: Piramida, 2006) 118.

[77] Patryliak 468. Marco Carynnyk, „Foes of Our Rebirth: Ukrainian Nationalist Discussions about Jews, 1929-1947" Nationalities Papers 39.3 (May 2011): 330. Here and elsewhere when referring to the latter source, I have used Carynnyk's translation. His publication of OUN statements on the Jews is highly authoritative; he quotes from archival originals and reproduces legible photographs of the most important original texts.

[78] Patryliak 323. Carynnyk, „Foes of Our Rebirth" 330.

[79] Dziuban 131. Carynnyk, „Foes of Our Rebirth" 330.

[80] Dziuban 129. The same document, but misdated to the end of 1941, is in O. Veselova et al., eds., OUN v 1941 r.: dokumenty, 2 parts (Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2006) 576. Carynnyk, „Foes of Our Rebirth" 330.

[81] Veselova 566-568. Carynnyk, „Foes of Our Rebirth" 332.

[82] Patryliak 321-368.

[83] Filip Friedman, „Zagłada Żydów lwowskich w okresie okupacji niemieckiej" (Munich, 1947). Philip Friedman, „Ukrainian-Jewish Relations During the Nazi Occupation", in „Roads to Extinction: Essays on the Holocaust", by Philip Fried-

man, edited by Ada June Friedman (New York: Conference on Jewish Social Studies, Jewish Publication Society of America, 1980) 176–208.

[84] Yones's text was originally written in the 1950s.

[85] „U Sluzhbi bezpeky Ukrainy vidbulys' Hromads'ki istorychni slukhan-nia 'Zvynuvachennia proty «Nakhtiha-liu» – istorychna pravda chy politychni tekhnologii”, Komunikat prasowy Służby Bezpieczeństwa Ukrainy, 6 lutego 2008 r.: <http://www.ssu.gov.ua/sbu/control/uk/publish/article?art_id=74369&cat_id=74549>

[Dostęp: 10 marca 2011 r.]. „Jak tvory-lasia lehenda pro Nachtigall”, „Dzerka-lo tyzhnia” 16 lutego 2008 r., dostępny na stronie internetowej Służby Bezpieczeństwa Ukrainy:

<http://www.ssu.gov.ua/sbu/control/uk/publish/article?art_id=74855&cat_id=74589>

[Dostęp: 10 marca 2011 r.].

[86] Patryliak 362.

[87] Zygmunt Tune was taken to the Zamarstyniv street prison, where he was beaten, including by “members of the Ukrainian legion standing at the gate” AŽIH, 301/2242, Zygmunt Tune, 1. Kurt Lewin also remembered members of Nachtigall at Brygidki. See above p. 218.

[88] BA-MA, Anlagen zu der Denkschrift „Kriegsverbrechen der russischen Wehrmacht 1941”, Teil II (Nr. 91–172), RW 2/148, f. 379.

[89] For example: „But the emissaries of the OUN had formed a local militia which turned against the Jewish population. Ukrainian militiamen and civilians chased down Jews, took them to prisons, forced them to exhume the bodies, mistreated and finally killed them”. Mick 348.

[90] Patryliak 333–334.

[91] Patryliak 104, 108–109, 112–113,

396, 525–563.

[92] Dziuban 76–77.

[93] Stets'ko, 30 chervnia 1941 181–182.

[94] Bohdan Kazanivs'kyi, „Shlia-khom Legendy. Spomyyny” (London: Ukra-ins'ka vydavnycha spilka, 1975) 212–213.

[95] Kazanivs'kyi 212. Oseredok, „Konkurs na spohady”, No. 40 (memoirs of Dmytro Honta), f. 40-13.

[96] Oseredok, „Konkurs na spohady”, No. 40 (memoirs of Dmytro Honta), f. 40-13 – 40-14; this portion of Honta's memoir has been published: Himka, „Dostovir-nist'svidchennia”, 64 n. 27.

[97] Kazanivs'kyi 212–214.

[98] BA-MA, Anlagen zu der Denkschrift “Kriegsverbrechen der russischen Wehrmacht 1941” Teil II (Nr. 91–172), RW 2/148, ff. 342-344. I am grateful to Kai Struve for providing me with a copy of this material.

[99] BA-MA, Anlagen zu der Denkschrift “Kriegsverbrechen der russischen Wehrmacht 1941,” Teil II (Nr. 91-172), RW 2/148, ff. 355-360.

[100] On these practices, see Bogdan Musial, „Konterrevolutionäre Elemente” 91. Marek Jan Chodakiewicz, „The Dialectics of Pain: The Interrogation Methods of the Communist Secret Police in Poland, 1944-1955”, Glaukopis 2–3 (2004-2005): 1-54.

[101] Oberstaatsanwalt Bonn, 8 Js 344/59, Verfahren gegen Oberländer und das Bataillon “Nachtigall,” cited in Günter Plum, [Report on OUN involvement in 1941 pogroms] (Munich: Institut für Zeitgeschichte, 1965) 17, typescript in Mykola Lebed archives, Harvard Ukrainian Research Institute, box 1, file 3. A memoirist observed two uniformed militiamen on either side of the gates by Lontskoho prison during the Lviv pogrom. Edmund Kessler, Przeżyć Holokaust we Lwowie

(Warsaw: Żydowski Instytut Historyczny, 2007) 38.

[102] Shoah Foundation, 48148, 45–47.

[103] Timothy Snyder, “*What We Need to Know About the Holocaust*”, New York Review of Books 30 September 2010: 81.

[104] During the first period of Soviet rule in Bukovina (1940–1941) OUN ordered its new recruits to join the Soviet militia. Ivan Fostii, “*Diial’nist’ OUN na Bukovyni u 1940-1941 rr.*”, 6:

<<http://www.sbu.gov.ua/sbu/doccatalog/%5Cdocument?id=42164>> [Accessed 24 May 2011].

[105] Stets’ko, 30 chervnia 1941 182, 246.

[106] Ryndner also stated that Rabbi Ezechial Lewin approached Metropolitan Andrei Sheptytsky to intervene with “*the Ukrainian authorities and the militia*” to stop the violence against the Jews. AŻIH, 301/18, 1.

[107] AŻIH, 301/3510, Felicja Heller, 1.

[108] Shoah Foundation, 14797, 14.

[109] Shoah Foundation, 22876, 39.

[110] AŻIH, 301/1809, 1.

[111] AŻIH, 229 [Teka Lwowska]/22, 1 and 153. His son Leszek Allerhand told the Shoah Foundation that Ukrainians with blue and yellow armbands arrested his parents and him on the street shortly after the Germans arrived; they were beaten near the Roman Catholic cathedral, trampled and spat upon, and kicked. Shoah Foundation, 27779 Leszek Allerhand, 54.

[112] Shoah Foundation, 51593 Tamara Branitsky, 49–50.

[113] Gold diary 4.

[114] Lilith Stern remembered Ukrainian militia with blue and yellow bands on their left arms as leading the Lviv pogrom. (AŻIH, 301/1181, 2–3.) Salomon

Goldman recorded that “*in the first days [of the occupation] Ukrainians with militia bands on their arms took Jews to clean the prisons on Lontskoho and Zamarstyniv street*”. (AŻIH, 301/1864, 1.)

Bronisław Holcman identified the men who mistreated his wife as policemen wearing blue and yellow armbands. (Diukov, Vtorostepennyi vrag 69.)

[115] USHMM RG-06.09.01*43, Box 45, case of George Theodorovich, 8 March 1985, 652; see also the testimonies of Joseph Romanski and Abraham Goldberg, 6 March 1985, 515–517, 597–598.

[116] Goldberg 598.

[117] In addition to those just cited, other testimonies collected by the Commission that implicate the Ukrainian militia are AŻIH, 301/4654, Henryk Szyper, 11; 301/1160, Renata Braun, 1; 301/4626, Anna Maria Peiper, 1; and Lewin 59–60 (although published much later, Lewin’s memoir *Przeżyłem* was originally commissioned by the Commission in 1946).

[118] In addition to those just cited: Shoah Foundation, 1339 Leon Berk, 42.

[119] Additional such sources: Leo Heiman, “*They Saved Jews: Ukrainian Patriots Defied Nazis*”, Ukrainian Quarterly 17.4 (Winter 1961): 326. “*Diary*” [actually a series of sketches towards a memoir] of J. Berman in “Teka Lwowska”, sketch 2, Yad Vashem Archives, T-32/50, 3. Maltiel 53–54, 162. Kessler 34–37.

[120] Bogdan Musiał, “*Konterrevolutionäre Elemente*” 176. Shoah Foundation, 28371 Jerzy Grzybowski, 25. Zadrecki 11. Rogowski, “*Lwów pod znakiem Swastyki*”, 50.

[121] USHMM Film Archive, tape 202B, story RG-60.0328. The time code for the start of this film of the prison action is 5:07:11; the beating by the militiaman occurs at 5:08:18–24. There are some stills from this film in USHMM Photo Ar-

chive, 23044 and 23094, but none shows the beating by the militiaman. An abridged version of the film is available on a YouTube film entitled Lemberg 1941, but this version has been edited to focus almost.

[122] USHMM, Photo Archive, 21418.

[123] Zwangsarbeit und Widerstand in Ostgalizien 1941-1944 (Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch Verlag, 1999) 23.

Jeffrey Burds' research is as yet unpublished. He matched up pogromists from photos in the Wiener Library collection with identification cards of Ukrainian militiamen. See Himka, „*Dostovirnist' svidchennia*”, 61, 63–64.

[124] Hescheles 19.

[125] Shoah Foundation, 29911 Maria Gesiola, 11.

[126] Szarota 10, 60.

[127] Patryliak 171. In Volhynia the OUN-B youth group was said to have taken over all the secondary schools on the eve of the German invasion. Patryliak 181.

[128] Ewa Siemaszko estimated that OUN-led violence took the lives of at least 1036 Poles in Volhynia and 2242 in Galicia in 1939, with the comparable figure for both Volhynia and Galicia in 1941 being 443. Ewa Siemaszko, „*Bilans zbrodni*”, Biuletyn Instytut Pamięci Narodowej 7–8.116–117 (July–August 2010): 80–81.

[129] Himka, „*Dostovirnist' svidchennia*”, 46, 63.

[130] Kost' Pan'kivs'kyi, „*Vid derzhavy do komitetu*” 35. Nakonechnyi 112.

[131] Andriy J. Semotiuk, „*The Stepan Bandera Quandary*”, Kyiv Post 19 April 2010:

<http://kyivpost.com/news/opinion/op_ed/detail/64386/> (Accessed 28 April 2010). Nakonechnyi 100–101.

[132] Paul R. Brass, „*Introduction: Discourses of Ethnicity, Communalism, and Violence*”, in Riots and Pogroms, edited

by Paul R. Brass (New York: New York University Press, 1996) 12, 16–21, 33.

[133] Instructions of May 1941 cited in Patryliak 113.

[134] One is a German newsreel: Deutsche Wochenschau – Nr. 566 / 29 / 10.07.1941. For information on this film see <<http://www.cine-holocaust.de/cgi-bin/gdq?efw00>

fbw000826.gd> [Accessed 19 August 2008]. A silent copy of most of this film is in USHMM RG-60.0267, tape 201. The second film was brought to my attention by Arianna Silecky in 2008. This silent footage shows men and some women being arrested, mainly on Copernicus street. It was taken by a photographer with the First Alpine Division (1. Gebirgs-Division). It was in the possession of the Ukrainian Canadian Research and Documentation Centre in Toronto, which did not allow other institutions to make copies; at present, however, the original has been lost. (A digital copy is in the possession of the author.)

[135] Kost' Pan'kivs'kyi, „*Vid derzhavy do komitetu*”, 35.

[136] Nakonechnyi 112–113, 115. Pan'kivs'kyi, „*Vid derzhavy do komitetu*”, 35–36.

[137] During the Anschluss pogrom in Vienna in 1938, criminals also donned Nazi armbands and robbed Jewish homes of their money, jewelry, silverware, furniture, and carpets. Leonidas E. Hill, „*The Pogrom of November 9–10, 1938 in Germany*”, in Brass 97.

[138] Shoah Foundation, 51593 Tamara Branitsky, 50.

[139] Shoah Foundation, 9851 Rose Moskowitz, 18.

[140] „*Zvit pro polozhennia na Ukraini's'kykh Zemliakh zaniatykh nim. armiiu*”, 12 July 1941, Hontivka, Chernivtsi raion, Vinnytsia oblast, in Library and Archives Canada.

[141] Andriy Zhuk Collection, MG 30

C167, vol. 147, file 33. I am grateful to Marco Carynnyk for providing me with a copy. Hagen 203.

[142] I owe this point to Sofia Grachova: "And is not the explanation for the diffusion of the myth of the Jew-communist not the fact that the abolition of discriminatory restrictions under Soviet rule was understood by the non-Jewish population as a threat to their own dominant position? And was not one of the reasons for the extraordinary ferocity of the pogromists in the summer of 1941 the desire to terrify and humble the Jews, 'to put them in their place'?" Sofia Grachova [Sofiia Hrachova], "Vony zhyly sered nas?" Krytyka 9.4 (2005): 26.

[143] Hagen 219.

[144] Hagen 204.

[145] For 1918, see Hagen 214–215.

[146] Hagen 214.

[147] See above, especially pp. 215–216, 219.

[148] Matthäus 268.

[149] Shoah Foundation, 29342 Wolf Lichter, 11.

[150] J.P. Himka, "Dostovirnist' svidechennia", 46–47, 60, 62. Although the Germans carefully photographed anti-Jewish incidents, they did not actually use them for propaganda purposes. Szarota 66. I would like to thank Oksana Mykhed for searching Der Stürmer for me.

[151] Shoah Foundation, 7394 Alex Redner, 41, 44.

[152] Kai Struve, "Tremors in the Shatterzone of Empires: Eastern Galicia in Summer 1941", in *Shatterzone of Empires: Identity and Violence in the German, Habsburg, Russian, and Ottoman Borderlands*, edited by Omer Bartov and Eric D. Weitz (Bloomington: Indiana University Press, forthcoming). Tamara Brantsky's testimony cited above (p. 219) refers to Gestapo and SS in the prison yard and their threat to shoot all the Jews there.

[153] Matthäus 254–258.

[154] Ukrains'ka suspil'no-politychna dumka v 20 stolitti. Dokumenty i materialy, edited by Taras Hunczak [Hunchak] and Roman Solchanyk [Sol'chanyk], 3 vols. (N.p.: Suchasnist', 1983) 3: 15.

[155] Szarota 210–214.

[156] Peter Longereich with Dieter Pohl, eds., *Die Ermordung der europäischen Juden: Eine umfassende Dokumentation des Holocaust 1941–1945* (Munich and Zürich: Piper, 1989) 118–119.

[157] Patryliak 166–207, esp. 200–201.

[158] Hilberg 203.

[159] Szarota 32.

[160] Szarota 67, 272.

[161] Shoah Foundation, 9851 Rose Moskowitcz, 20.

[162] Matthäus 260.

John Paul HIMKA – profesor historii Europy Wschodniej Uniwersytetu Alberta (Kanada).

Tekst w języku ukraińskim można zobaczyć na stronie „Prawdy Historycznej”: <http://www.istpravda.com.ua/research/2012/12/20/93550/> [dostęp: 21 sierpnia 2022 roku]

Życie i śmierć - Життя і смерть

UMIERANIE W ŚWIETLE WIARY

Odpowiedzi na trudne pytania o umieranie, których podczas pandemii pojawiło się wiele w debacie publicznej.

Umieranie, śmierć wciąż dla wielu chrześcijan są tematami tabu. Choć wszyscy mamy świadomość naszej przemijalności, podświadomie unikamy myślenia o tym, że kiedyś i nasze życie się zakończy. W dzisiejszym numerze „Naszego Dziennika” rozpoczynamy nowy cykl artykułów poświęconych tej problematyce.

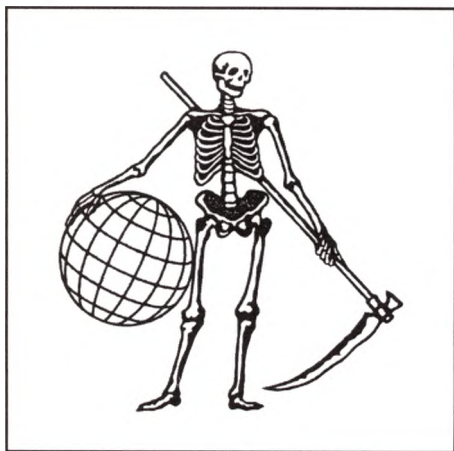
Czas pandemii zmusił wielu ludzi, którzy na co dzień unikali rozważań o swojej śmiertelności, do zmiany myślenia. Zaczęły się pojawiać pytania, jedno po drugim: czym jest śmierć? Jaka jest jej natura? Dlaczego umieramy? Jak pogodzić wizję Boga, który jest miłością i daje życie, z bezlitosną koniecznością opuszczenia najbliższych? Czy wiara w życie wieczne wystarczy, aby pogodzić się ze śmiercią bliskiej osoby, by znaleźć siłę, by bez tej osoby żyć, by nie popaść w rozpacz? Jak zachować się w obliczu przedwczesnej lub tragicznej śmierci? Kiedy umrę? Czy mogę poznać datę mojej śmierci lub sam zdecydować o jej momencie i kształcie? Jak przygotować się na własną śmierć?

Na te i dziesiątki innych pytań musieliśmy szukać odpowiedzi. Zadawali je nam bliscy i zupełnie obce osoby. Czas pandemii zmusił wielu z nas do przyspieszonej edukacji w tym zakresie. Przypominaliśmy sobie, czego o tych kwestiach uczono nas na katechezie, co słyszeliśmy na kazaniach, co przeczytaliśmy w książkach. Materialistyczny, konsumpcjonistyczny świat przez ostatnie dekady skutecznie zepchnął dyskusję o śmierci na marginesy życia religijnego, teologicznego, rodzinnego i społecznego. Kazał o niej nie myśleć, cieszyć się życiem i czerpać z niego tak, jakbyśmy mieli żyć wiecznie i nigdy nie umrzeć.

Współczesnemu człowiekowi bliżej jest do horacjańskiego „*Carpe diem*” niż do średniowiecznych pokutników: „*Memento mori*”. Jednak ostatnie lata zrewidowały wiele płaszczyzn naszego życia. Trzeba było pilnie odrobić lekcję, na którą wielu nie miało ochoty – lekcję o sprawach ostatecznych.

ODPOWIEDZI NA PYTANIA

Żmudne i trudne odrabianie tej lekcji stało się codziennością pracy duszpasterskiej wielu kapłanów. Co mam powiedzieć człowiekowi, który pyta o śmierć w konfesjonale? Co mam powiedzieć na kazaniu pogrzebowym rodzinie, która po raz trzeci w ciągu pół roku przychodzi pożegnać kolejną bliską osobę? Ilu z nich, zamiast na gruncie modlitwy, sakramentów i wiary, skorzysta z pomocy psychologów, terapeutów – i czy aby na pewno znajdą tam właściwą pomoc, odpowiedzi, które przywrócą im pokój serca? To są realia ostatnich miesięcy i lat. Konieczne stało się wyjście poza utarte słowa pociesze-

nia i nieprzemysłane formułki. Wnikać w sens i treść wypowiedzianych słów. Szukać nadziei tam, gdzie z natury jest smutek. I mieć cierpliwość do ludzi, którzy niezliczoną ilość razy stawiają pytania: „Dlaczego mnie to spotkało?... Dlaczego on musiał umrzeć...?”.

Wielu z nas zdało sobie sprawę, że porusza się wokół pytań, na które nigdy nie poznamy stuprocentowo pewnych odpowiedzi. Wszak mówimy o czymś, czego żyjący nie może doświadczyć, jedynie oscyluje wokół zewnętrznych znaków. Że nie zawsze nasze słowa precyzyjnie opisują to, o czym mówimy; czasem są zaledwie przysłowiowym plasterkiem przyklejonym na ropiejącą ranę...

Jakiś czas temu zostałem poproszony o wygłoszenie rekolekcji o umieraniu i śmierci w jednym z domów rekolekcyjnych w Polsce. Byłem sceptyczny, czy jest sens organizować rekolekcje na ten temat, gdy wokół tyle bólu spowodowanego nagłymi zgonami i czy uda się zebrać minimalną liczbę uczestników. Po kilku dniach organizator zadzwonił, że wolne miejsca rozeszły się w błyskawicznym tempie i że zainteresowanie tym zagadnieniem jest olbrzymie.

Przyjechały osoby, które w ostatnich miesiącach straciły kogoś bliskiego: poranione, smutne, rozżalone, niepokodzone z wolą Bożą. Pełne pytań i wątpliwości. Głosząc kolejne nauki, widziałem ich wielkie zasłuchanie i ciekawość, ale i działanie łaski Bożej, która, posługując się przekazywaną przeze mnie wiedzą, wносиła w ich serca pokój i nadzieję. Rekolekcje były nagrywane i umieszone w internecie. I tam cieszyły się niezwykłą popularnością.

W komentarzach ludzie pisali, jak ważne są to dla nich kwestie. Żalili się, że o tych trudnych sprawach nie mówi się w kościele albo mówi się za mało, a czasem niestety przekłamuje się pewne problemy. Pojawiały się prośby, czy nie byłoby dobrze rozwijać pewne wątki, wyjść z tą tematyką poza internet. Niektórzy wprost wieszcyli, a było to jeszcze przed rozpoczęciem inwazji rosyjskiej na Ukrainie, że obecne czasy będą ciężką próbą dla ludzkości i że takie tematy są bardzo potrzebne.

ODKŁAMYWANIE PRAWDY

Śmierci nie trzeba się lękać, ale trzeba mieć przed nią respekt. Śmierci nie można ignorować, gdyż dotknie każdego z nas. Tematu śmierci nie można przemilczać, ale trzeba o niej rozmawiać i szukać wiedzy o niej. To, czego nie znamy, z reguły staje się dla nas źródłem irracjonalnego lęku bądź przedmiotem wyparcia. Chrześcijaństwo od początków traktowało tę kwestię poważnie, była ważną częścią katechezy. Dopiero współczesność, która stworzyła warunki wpływające pozytywnie na długość ludzkiego życia, ale też zachłysłęła się możliwościami i sukcesami medycyny, zepchnęła sprawy ostateczne na margines. Z dopustu Bożego na nowo jest konieczne, aby powrócić do tych zagadnień, porządkować je i przedstawiać we właściwym świetle wiary katolickiej.

Ostatnie miesiące obnażyły nie tylko naiwność wielu w sprawach śmierci, ale także ukazały, w jak bardzo przekłamanym sposobie mówi się o tych kwestiach. Żyjemy w czasach, w których o ludzkie dusze walczy się dezinformacją. Zjawisko przekłamywania fundamentalnych tematów nie ominęło problemu śmierci. O zagadnieniach, o których do niedawna mówili nieliczni, dziś zaczęło mówić wielu. Często są to ludzie skrajnie niekompetentni, zakłamujący temat śmierci, traktujący go prześmiewczo lub instrumentalnie. O śmierci zaczęli mówić wierzący i niewierzący, chrześcijanie i przedstawiciele innych religii.

Śmierć wyszła z arkanów teologii i stała się częścią świata popkultury i rozrywki. Z jednej strony przedstawiano ludziom transmisje ceremonii pogrzebowych, z drugiej – emitowano seriale o zombie. Mass media prześcigały się w debatach: kto więcej powie o śmierci. Nie ważne w jaki sposób. Byłe przyciągnąć uwagę. Przemycając własne idee i światopoglądy, rzadko troszczono się o dotknięcie prawdy. Dla wielu ten szkodliwy bałagan informacyjny o śmierci, festiwal gadających głów w wynurzeniach celebrytów – pseudoautorytetów telewizyjnego śniadaniowej stał się pierwszym i jedynym źródłem wiedzy o śmierci i tym, co po niej.

Okazało się, że gwałtowny wzrost zgonów wcale nie przyczynił się do lepszego, bardziej głębokiego zrozumienia tej problematyki. Lawina komentarzy i rad, jak przygotować się na śmierć i jaka jest jej natura, nie przywróciła ludziom pokoju ani nie przyczyniła się do powszechnych nawróceń, wzrostu liczby osób przystępujących do spowiedzi czy korzystających z ostatniej kapłańskiej posługi. Media skutecznie przemilczały to, co istotne, skupiając się na sprawach, które z punktu widzenia wiary są fantazjami

lub wprost przejawem neopogańskiego rozumienia śmierci.

Jest zadaniem i obowiązkiem duszpasterskim Kościoła reagować na to zamieszanie i wskazywać wierzącym na zdrową wiedzę, opartą na nauczaniu Kościoła i kompetentnych źródłach. Od tego zależy, czy lekcja czasów pandemii i wojny zostanie odrobiona: czy ludzie na nowo pojmą prawdę o ich powołaniu, naturze życia, tajemnicy śmierci, która przecież jest dla wierzących momentem przejścia do życia wiecznego.

W kolejnych artykułach cyklu pt. „*Tajemnica śmierci*” będziemy szukali odpowiedzi na postawione w pierwszych akapitach pytania i na wiele innych, które dotyczą śmierci. Chrześcijańskiemu, katolickiemu rozumieniu śmierci i życia wiecznego. Autor ma świadomość, że dotknie nieraz spraw bardzo bolesnych, dotyczących najbardziej traumatycznych wspomnień wielu Czytelników, ale wierzy w to, że przekazana wiedza pomoże niejednemu Czytelnikowi uzdrowić te wspomnienia i przyjąć je we właściwej, Bożej, chrześcijańskiej perspektywie.

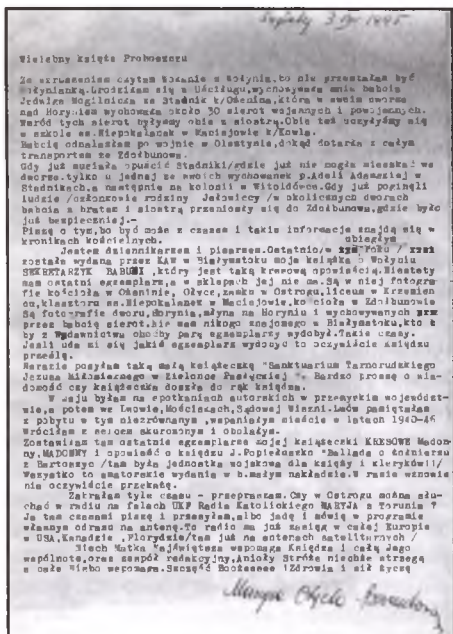
ks. Sławomir Kostrzewa

Źródło: Ks. Sławomir Kostrzewa, „*Umieranie w świetle wiary*”, „Nasz Dziennik” nr z 6 lipca 2022 r., s. 16.

Napisali do nas - Написали до нас

LIST DO KS. WITOLDA JÓZEFA KOWALOWA

Wielebny księżu Proboszczu

Ze wzruszeniem czytam „Wołanie z Wołynia”, bo nie przestałam być Wołynianką. Urodziłam się w Uściługu, wychowywała mnie babcia Jadwiga Mogilnicka ze Stadnik k/Ożenina, która w swoim dworze nad Horyniem wychowała około 30 sierot wojennych i powojennych. Wśród tych sierot byliśmy obie z siostrą. Obie też uczyłyśmy się w szkole ss. Niepokalanek w Maciejowie k/Kowla. Babcie odnalazłam po wojnie w Olsztynie, dokąd dotarła z całym transportem ze Zdołbunowa.

Gdy już musiała opuścić Stadniki (gdzie już nie mogła mieszkać we dworze, tylko u jednej ze swoich wychowanek p. Adeli Adamskiej w Stadnikach, a następnie

na kolonii w Witoldówce. Gdy już poginęli ludzie (członkowie rodziny Jełowiczy) w okolicznych dworach babcią z bratem i siostrą przeniosły się do Zdołbunowa, gdzie było już bezpiecznie.

Piszę o tym, bo być może z czasem i takie informacje znajdą się w kronikach kościelnych.

Jestem dziennikarzem i pisarzem. Ostatnio (w ubiegłym roku) została wydana przez KAW w Białymstoku moja książka o Wołyniu „SEKRETARZYK BABUBI”, który jest taką kresową opowieścią. Niestety mam ostatni egzemplarz, a w sklepach jej nie ma. Są w niej fotografie kościoła w Ożeninie, Ołyce, zamku w Ostrogu, liceum w Krzemieńcu, klasztoru ss. Niepokalanek w Maciejowie, kościoła w Zdołbunowie Są fotografie dworu, Horynia, młyna na Horyniu i wychowywanych przez babcię sierot. Nie mam nikogo znajomego w Białymstoku, kto by z Wydawnictwa choćby parę egzemplarzy wydobył. Takie czasy. Jeśli uda mi się jakiś egzemplarz wydobyć to oczywiście Księdzu przesyłę.

Na razie posyłam taką małą książeczkę „Sanktuarium Tarnorudzkiego Jezusa Miłosiernego w Zielonce Pasleckiej”. Bardzo proszę o wiadomość czy książeczka doszła do rąk księdza.

W maju byłam na spotkaniach autor-skich w przemyskim województwie, potem we Lwowie, Mościskach, Sądowej Wiszni. Lwów pamiętałam z pobytu w tym niezrównanym, wspaniałym mieście w latach 1940-1946 Wróciłam z sercem skurczonym i obolałym.

Zostawiłam tam ostatnie egzemplarze mojej książeczki „KRESOWE MADONNY” i opowieść o księdzu J. Popiełuszko „Balada o żołnierzu z Bartoszy” (tam była jed-

nostka wojskowa dla księży i kleryków!). Wszystko to amatorskie wydania w b. małym nakładzie. W razie wznowienia oczywiście przekażę.

Zabrałam tyle czasu – przepraszam. Czy w Ostrogu można słuchać w radiu na falach UKF Radia Katolickiego MARYJA z Torunia? Ja tam czasami piszę i przesyłam, albo jadę i mówię w programie własnym odrzucając na antenę. To radio ma już zasięg w całej Europie w USA, Kanadzie, Florydzie (tam już na antenach satelitarnych).

Niech Matka Najświętsza wspomaga Księdza i całą Jego wspólnotę, oraz zespół redakcyjny, Anioły Stróżę niechże strzegą a całe Niebo wspomaga. Szczęść Boożeeeee! Zdrowia i sił życzę

Maryna Okęcka-Bromkowa

OD REDAKCJI:

Maryna OKĘCKA-BROMKOWA

(właśc. Maria Jadwiga), h. Radwan (1922-2003), bankowiec, folklorystka, pisarka i publicystka. Urodziła się 26 czerwca 1922 r. w Uściługu na Wołyniu. Córka Bronisława Okęckiego i Heleny Pomianowskiej. W Jazłowiec w powiecie buczackim w Zakładzie Sióstr Niepokalanek ukończyła Liceum Gospodarstwa Wiejskiego. Marynia, zwana Ciupenią, wychowywała się jako półsierota w polskim dworze szlacheckim w Stadnikach. Tam na wskroś prześląknęła kresową tradycją co znalazło wyraz w autobiograficznej powieści „Sekretarzyk babuni”. Jej bogatą protektorką była krewna Jadwiga Mogilnicka. Po ucieczce ze Stadnik na początku II wojny światowej, znalazła schronienie w we Lwowie. Był to trudny czas sowieckiej i niemieckiej okupacji miasta. W 1945 r. w ramach przymusowej ekspatriacji opuściła to miasto. W latach 1945-1948 zatrudniona była w Bytomskich Zakładach Budowy Maszyn w Katowicach. Od 1948 roku zamieszkała w Olsztynie, gdzie podjęła pracę w Banku Inwestycyjnym. W latach 1949-

1955 była kierownikiem referatu tego banku. Od początku swego pobytu w Olsztynie interesowała się miejscowym folklorem. Z jej inicjatywy zostały zorganizowane izby regionalne i leśne w Jaskowie, Parlezie Wielkiej, Rucianem-Nidzie, Spychowie i Wrzesinie. W l. 1971-1981 była członkiem Związku Literatów Polskich, w l. 1972-1976 wiceprezesem. Od 1982 r. publikowała swe teksty w dwutygodniku katolickim „Poślaniec Warmiński”. Od 1989 r. była członkiem Stowarzyszenia Pisarzy Polskich. Jest autorką kilku setek audycji radiowych, zbiorów reportaży, przypowieści i powieści wspomnieniowych. Zmarła 15 października 2003 roku w Olsztynie.

Zob.: Ks. Witold Józef Kowalów, „«Prawdziwa perła kresowego świata»”, „Wołanie z Wołynia” nr 4 (101) z lipca-sierpnia 2011 r., s. 14-15. //

http://www.duszki.pl/wołanie_z_wołynia/artykuly/2011_07-08/WzW_4_101_B.pdf

„Maryna Okęcka-Bromkowa”, [w:] „Leksykon kultury Warmii i Mazur” // http://leksykonkultury.ceik.eu/index.php?title=Maryna_Ok%C4%99cka-Bromkova

Chłosta-Zielonka, Joanna: „O pisarstwie gawędowym Maryny Okęckiej-Bromkowej”, [w:] „Prace Językoznawcze”. – 2008, z. 10, s. 25-36. //

<http://dlibra.bg.uwm.edu.pl/Content/58/PraceJęzykoznawcze10.pdf>

[dostęp: 11 sierpnia 2022 roku]

ks. Vitold-Yosif Kovaliv
vel ks. Witold Józef Kowalów

Poezja - Поезія

WOŁYŃSKIE PEJZAŻE

Dajcie mi Wołynia pejzaż, cień i słońce
zapachy czeremchy dni sierpnia gorące
na soczystej łące nim zabiela płótna
zapachnie razowcem i jesiennym smutkiem

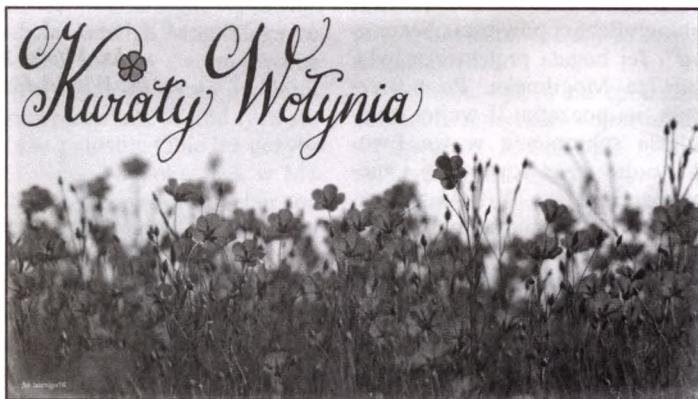
Dajcie mi Wołynia ubielone chaty
krwawa smukłość malw, pszenicy bławaty
w chmielarni szpalerach melodia niech trwa
okrutną czy piękną pamięć w sobie ma

Dajcież mi z nad Styru potoczystą pieśń
w ostrość tataraków wież mnie myśli wież
dzwonek sygnaturki niech w powietrzu drży
jak strach przyczajony i zastygłe lzy

Dajcież nad Stochodem schylić głowę w ciszy
może ptak zapłacze a wiatr ukołysz
Legionowe nuty tęczy łukiem strzelą
– ech słano wam groby zieloną pościelą
zaślano zielenią, skryto niepamięcią
gdzie wasze mogiły – wiedzą jeno święci. –

Maryna Okęcka-Bromkowa

XII 1994

Literatura - Λιτεpatupa

Uł̩as SAMCZUK
W O Ł Y Ń. Powieść w trzech tomach
tom II: WOJNA I REWOLUCJA
rozdział XII, część druga

[Z powodu długości rozdziału XII zmuszeni byliśmy go podzielić na dwie części.]

W Antonowcach, zostawił kozaków. W drodze powrotnej, spotkał innych. Uparli się i chcąc nie chcąc, a do Obycza, musiał dowieść. Z Obycza, jechał szlakiem. Przed Żołobkami, nowa banda: – Stój, zwracaj stary. Nam dzisiaj, trzeba być, w Szumsku!..

– Takie to, kanalie, ziemię naszą, obiadły. Pytam, skąd. Z Tambowskiej. Patrz. Nalazło ich, z wszystkich końców. Gady, nie ludzie!.. – mówi powoli, ale twardo, Matwiej. Słońce, zesmałiło jego czoło, usta opadły, blask oczu, zgastł...

Przy kolacji, Matwiej cały czas siedzi, milcząc. Wołodźko, przygląda się ojcu i cały czas, próbuje zgadywać jego myśli. I aż, na końcu kolacji, Matwiej niespodziewanie zwraca się do syna, i mówi:

– Niczego nie pożałuję, abyś ty, stał się, wykształcony!

I więcej nic. Znowu milczy, i znowu myśli. Ale Wołodźko, już rozumie ojca. Po co słowa. Myśl i czyn. To dwie podstawy, dla ludzi, którzy tworzą przyszłość. Wołodźko, to cudownie rozumie. To nie okrzyki, to nie majaczenia, to nie lekko-myślność. Rozum, praca, wiara! Słowa, do głębi, przeniknięte żywą krwią, natchnione, żywą duszą.

Matwiej, idzie odpoczywać. Jak zwykle, śpi w szopie. Między swoimi snopa-

Ulas Samczuk

*Fot. Narodowe Muzeum
Literatury Ukrainy*

mi, między swoimi narzędziami. Zapach ziarna, swobodnie przenika do jego szerokich piersi. Tak samo, jak i kiedyś, kładzie na piersi znak krzyża, tak samo, prosi anioła stróża, o zajęcie miejsca obok, i chronienie go, podczas nocy. Jego dusza, spokojna. Ona pewna, że miniony dzień, jak i wszystkie poprzednie, był dniem, tworzącym jeden szczebel, do tego nie-

znanego, i zarazem znanego, końca. Ona, wznosi się do góry. Przed nią, otwiera się niebo... Ona, widzi dużo, ze swej wysokości. Wielki świat, robi codziennie swą drogę w chaotycznej dali, podobnej do strasznej muzyki. I w nim, idzie Matwiej, taki sam, jak wszystko, co go otacza.

Wołodźko, pracuje w polu. Razem z ojcem, on wymachuje ciężkimi grabkami ojca. Ani jego ręce, ani ramiona, nie nabrały jeszcze siły i zręczności, ale on, nie zamierza okazać zmęczenia, czy słabości. Z rozpędem, równo, wymach za wymachem, on zgarnia, wielkie kępy, owsa. Długi, równy pokos, zostaje za nim, równoległe do dwóch długich śladów, wydeptanych przez nogi. Sz-sz-ii, Sz-sz-ii. Ojciec, z przodu, syn za nim. Od pokosów, wciąż odskakują koniki polne. Zgraja kuropatw, długo się czaiła, aby przeczekać niebezpieczeństwo. Ale, miały marne szanse. Rytmicznie i nieubłagane, zbliżało się niebezpieczeństwo. Fr-r-r-r! Wszystkie, jak jedna, zrywają się i lecą, gdzieś, ku Mozolance. Nikt na nie, nie zważa. Kosiarze, równo tną pokosy, od między, do między. Zatrzymują się, ostrzą kosy, ścierają dłonią pot z czoła, i idą dalej. Nie ma rady. Trzeba zebrać, zasiane zboże, które oto wyrosło, pokryło sobą ziemię, a teraz, prosi do stodoły.

Za parę dni, przychodzą Nastia, z Katarzyną. Wiążą i składają, w półkopy. Wołodźko, wozi snopy do stodoły. Rozłożył długi wóz drabiniasty i ciągnie do domu, po kilka kup, na raz.

Pali słońce. Na konie, napadają gzy. Pot, zalewa oczy. Drogą, sunie wozik, zaprzężony w dwa, marne koniki. Na woziku, rozczochrany dziadźko. Siedzi na gołej desce, a nogi zwiesił, na stelwadze. Za jego plecami, oparty na karabinie, siedzi na półdrabinie bolszewik.

– Wio! Wio. Ho! Ho! – huka, co chwilę, dziadźko i poganiana konie, waląc batem,

po chudych żebrach. Ale one, zwracają na to mało uwagi. Ciągną sobie powolutku, ledwo przestępując, z nogi na nogę.

Dziadźko, podjeżdża do chutoru Matwieja. W tej samej chwili, Wołodźko wiezie furę snopów i zamierza wjechać, prosto do stodoły, na styk.

– Stój – słyszy Wołodźko! To krzyczy bolszewik, ale Wołodźko nie ma czasu się zatrzymać. Nie zwracając na bolszewika uwagi, on wjeżdża na styk, bierze długie widły i zrzuca snopy na stos. Tam, siedzi Katarzyna i układa snopy.

Po chwili, do stodoły wchodzi bolszewik.

– Ty co, nie słyszałeś mnie?... – woła...

– A chyba, że co?... – odpowiada Wołodźko, i patrzy śmiało, na tego człowieka. Dziwne, stworzenie. Jego oblicze, przypomina szybę okna, której przez lata nie dotknęła gospodyni. Bezlicz, większych i mniejszych, plam. Brodawki. Wzdłuż i wszerz, pełno zmarszczek, poplątanych, jak siatka kolei żelaznej, na mapie. Oczywiście, jak rozjuszone zwierzątka, biegają, pod nastroszonymi brwiami.

– Jak, co? Powiesz mi, do Krzemieńca.

Wołodźkę, jakby napadł, atak zuchwalstwa.

– To niemożliwe – odpowiada. – U nas, jest rada sołecka i jest jej prezes. Potrzebujecie podwoje, idziecie do prezesa, a on będzie wiedział, co zrobić...

Ale „towarzysz” się złości. Niespotykana, rzecz. Odmawiają mu, posłuszeństwa. Może on i niepokąźny. Może na nim, porwana koszulka gimnastyczna i pomięte spodnie, ale on ma, gwiazdę na czapce i karabin na plecach.

– Nie wygłupiaj się. Pojedziesz i koniec! – Oświadcza zdecydowanie i ostatecznie. Postawa i wyraz jego twarzy, wskazują, że więcej nie będzie dyskusji i sprawa zakończona. Wołodźko, szyb-

ko zmierzył go spojrzeniem, od głowy do porwanych butów, razem z pordzewiałą rusznicą. Decyzja jasna, jak słońce. On, nie zostawi na polu snopów i nie powiezie tego typu, nigdzie. W milczeniu, zrzuca snopy, a skończywszy, strząsa z desek wyłuskane ziarno, i ... odjeżdża.

– Stój! – wrzeszczy „towarzysz”. Ty dokąd? Stój!..

Ale Wołodźko, jeszcze szybciej, popędził naprzód. Bolszewik, wybiegł ze stodoły, naprzeciw, i schwytał konie, za uzdy. Oczy jego, poczerwieniały. Z ust, sypią się straszne, trzyczęściowe, przekleństwa, dotykające matki, Boga, Chrystusa i całej kancelarii niebiańskiej. Wołodźko, zacisnął zęby, szarpnął lejcami i sieknął batem po rękach „towarzysza”. Ten puścił konie i chwycił za karabin.

– Zabiję! Dwadzieścia pięć lat, robot przymusowych, tram, ta, ra, ram!.. – krzyczy on, ale Wołodźko ruszył z koppyta i ucieka przez pole. Bolszewik biegnie, trzaska rusznicą. – „Trzaskaj” – myśli – „Przecież nie masz czym strzelać”. „A dogonić, nie dasz rady”.

Naprzeciw, biegnie Nastia. Ona przestraszona.

– Stój, dziecino! On ciebie, zabije! Stój!..

– Nie bojcie się! Nie zabije – rzuca Wołodźko i biegnie dalej. Bolszewik, podbiegł trochę i zatrzymał się, a Wołodźko, prosto przez pola, udal się w dolinę. Tam las, tam chaszcze. Tych miejsc, „towarzysze”, jeszcze nie zdobyli.

Tego dnia, robota przerwana. Wołodźko zaszył się w gestwinie, i przeczekuje. Dziwny, czas. Człowiek, teraz jest niczym. Las, drzewa, wysokie niebo, błkitne, bezchmurne. Wszystko takie, jak powinno być, tylko ludzie poszaleli, zmienili się. Wołodźko, zna przyczyny tego, ale nie rozumie, czemu tak dziko, tak bardzo okrut-

nie, powstali jedni przeciwko drugim, z powodu pustych, bezwartościowych rzeczy. Z powodu, ziemi? Nie. Ci, co walczyli o ziemię, uparcie, przez wieki, dziś są wyganiani i prześladowani. Teraz wojnę, prowadzą ci, co chcą zrobić wszystkim, po swojemu. To ta połowa ludzi, co żyją strasznie niebezpiecznym życiem, takim, jak w dawnych czasach, śpiewano o nich, bohaterskie pieśni. Raz, na setki lat, ci ludzie wychodzą ze swoich pustyń, stepów, przelatują jak huragan, rujnują świątynie, miasta, zapłodnią, przeklętym nasieniem, kobiety, aby wyczerpawszy się życiem bojowników, paść i legnąć w czarnoziem. I wtedy, powoli wstają i idą do pracy, inni ludzie. Ci, znowu, budują świątynie, ci znowu, zakładają miasta, ci znowu, oswajają płody dzikich, tworzą władzę i prawo.

Kraju mój! Straszny, o dwóch duszach, porozbijany kraju! Nigdy, nie byłeś upokorzony, przez wrogów. Ty byłeś, jesteś i długo jeszcze, będziesz, niewolnikiem własnej natury, danej ci w surowej przeszłości, nie przez wrogów, a przez poezję. Bądź twardy i mężny.

Słońce, chyli się ku zachodowi. Srebrne listki młodych osiczek, drgają, od powiewu, lekkiego wietrzyku. Ostatnie promienie słońca, obcałowują ze wszystkich stron, zieleni, i każda barwa, oddaje odcień, ich pieśczęt.

Przychodzi, Matwiej. Rozchylił krzaki, popatrzył.

– Ty tutaj? – zapytał.

– Nie chce się, włożyć czortowi w zęby. – mówi Wołodźko. – Przeczekam, tutaj. Myślę, nasza szpaczka się ożrebi. Nijak, nie chciała biec.

– I ja, tak myślę. Trzeba, uważać. Ty dobrze zrobiłeś, że uciekłeś, od tego szarpatiugi.

Wołodźko, uśmiecha się, zadowolony. Matwiej, ma pod ręką, przy pasie, siekiere.

– Zamierzam – mówi on, – wyrąbać kilka drzewek na opał. Jak tu pięknie, – dodał i rozejrzał się wkoło. – Ech, ciągnie dalej. – Tu kiedyś, było... Nie wiem, co się stało... Czy to starość, czy to świat się zmienił, ale teraz, jednak, wszystko nie tak. Ot, kwiaty. Bywało, u nas tam, na Zaporozżu, czy w Dermaniu wyjdiesz do sadu... Tych kwiatów... Bezlicz. A wszystkie, jakie barwne!..

Matwiej, nie ma wielu słów, aby wyśłowić wszystkie swoje wrażenia, ale Wołodżko, stokroć lepiej go rozumie, niż oddają to jego słowa.

– Szkoda, że mnie nie uczyli, – kontynuuje Matwiej. – A to – siadł bym i wszystko, opisał. Wszystko dokładnie. Jak było, jak jest i jak będzie...

– Jak będzie?..

– No. Pewnie. Dziwisz się? Nie mówiłem, że będzie wojna? A teraz mówię: nie ma zła, bez dobra. Przez ten czas, od początku wojny, do naszych dni, my wszyscy, się przełamaliśmy. Tak. My, wieśniacy, cały nasz naród. I niech tam, dzieje się co chce, ale to, co rodziło się w naszej duszy, i to, co rośnie w niej, nie zaginie i nie umrze. Wyrośnie, i da wielki plon. Nasz kraj, Ukraina, będzie. To już, widzę... A ty, mój syn, któremu nie dawałem bułek, tylko tę samą kromkę, czarnego, żytanego chleba, jaki i sam jadłem, ty idź, dalej... Może zostaniesz doktorem. Może, będziesz, jakim redaktorem... Może, będziesz bardziej, niż ja, wiedział. Może, nauczycielem... Niczego ci, nie każę. Ty sam, czujesz głos, swojej duszy i ty sam, wybierzesz sobie pracę. Ale, kim ty byś nie był, nie dopuść do siebie pychy i zazdrości. I jeszcze jedno: jak dasz radę, weź kiedyś kawałek papieru i wszystko, co czułeś, co widziałeś, spisz. Niech, wiedzą ci, którzy kiedyś przyjdą, jacy ludzie, żyli na tej ziemi, co myśleli, co przeżyli, jakie wojny, spory były... Każdy dzień

naszego czasu, jest dniem, niezapomnianym. Bo, to teraz, tworzy się nasza przyszłość...

Tak, rozmawiali. Matwiej, przysiadł na pniaku. Na jego czole, drobnutkie kropelki, potu. Wielką, szorstką swoją dłonią, ściera pot i myśli. W międzyczasie, Wołodżko dodaje:

– Ja, ojciec, myślałem nad tym...

– Tak?

– Myślałem – ciągnie Wołodżko. – Chleborobem, ja nie będę. Wy, widzicie. Przychodzi, na naszą ziemię, jakakolwiek cudza siła, i po swojemu... A dlaczego? Bo myśmy, chleboroby. Umiemy, ziemię orać, siał, żąć, ale nie umiemy, wykorzystać swoich dóbr. My, jesteśmy podeptani. Myśmy, upośledzeni. Myśmy, niczym! Dzisiaj, tam... Ja, wiecie, chciałem rzucić się na tego chama, i rozerwać go na strzępy. O tak, po prostu, rozedrzeć i koniec... Zżera mnie, złość...

Matwiej, myśli.

– Oby tylko, wszyscy, doszli do takiej myśli. Nie. Nie każę porzucić pługa. Nie. Tego, nie trzeba. Ziemia, podstawą wszystkiego. Ale, każdy gospodarz, niech wie: póki my, tylko przy pługu, a tam, na górze, siedzą węże – nie ma, dla nas, szczęścia. My, musimy sobą, wypełnić wszystko!.. My, ludzie uczciwi, którzy tu się urodziliśmy i tu, nasze miejsce!

A po chwili, dodaje:

– Ale, do pracy. Praca, wszystkiemu daje życie. A ci, przeszedł i zaginął. Wiem, że zaginął!.. Chodźmy, zetnijmy kilka drzew. Myślę, sobie: on tam, pojechał, stoi i konie stoją, a tu tyle roboty. Mówię, ciążę drzewo stąd, od zapustu. Tu, młody las, wyrośnie. Pięknie, się rozsiał.

Ojciec i syn wstali i poszli. Ojciec pokazał wielkiego, starego graba...

– No, zetniemy jego.

Usadzili się i rzną. Słońce, zachodzi. W lesie, kładzie się cień. Cisza, tylko sły-

chać szuranie piły. Po godzinie, podcięty grab zatrzeszczał, pochylił się i, przebijając sobie drogę, pomiędzy gałęziami innych drzew, całym swoim ciężarem, gruchnął o surową ziemię. Ojciec i syn, stoją chwilę i wycierają pot z czoł.

Tej nocy, szpaczka się ożrebiła. Po paru dniach, ożrebiła się i gniada. Dwoje szczupłych, małych koników, przyszło na świat. Do wsi, przybywają wciąż nowi i nowi, „*towarzysze*” i wybierają, i nakładają, wciąż nowe, i nowe, „*samo obciążenia*”. Przybywają, wciąż nowi i nowi, agitatorzy. Zebrania, mityngi. Wołodzkę, jeszcze raz, biorą do „*szeregu*”. Trzy dni, przejeżdżał z agitatorami, po wsiach. Przyjadą do wsi – zebranie. W szkole, zbierają się dziadźki. Ich miny „*na kwin-tę*”. Nastrój – zerowy. Wiemy, mówią. Dostyć nam nagadali. Tylko czas, zabierają.

Ale wchodzi, towarzysz, komisarz. Rudy, szare oczy, niskie czoło, uszy ster-cka. Pięć lat, katorgi na Syberii, za czerwony sztandar, stracił, od pierwszych dni rewolucji, na wszystkich frontach, gromił diabelską kontrrewolucję.

Wychodzi na mównicę:

– Towarzysze, wieśniacy! Wiem, że nie przyszlście tutaj, aby słuchać przemówień, byle jakiegoś, obrzydłego krzykacza. Wiem, że wieś, ma już dosyć słów, za którymi nie ma nic, oprócz kłamstw... Ale, towarzysze! Wszyscy, którzy przyszl do was, chcieli tylko brać. Każdy, chciał tylko wykorzystać waszą niewiedzę, zmęczenie długą rewolucją. Nikogo, nie obchodzi to, kto tu żyje i czy ma co, jeść i w co, się ubrać... Nikt też, nie zadaje sobie trudu, pomyśleć nad tym, że wieśniakowi, nikt nie daje, ani jednej słomki, za darmo. Wszystko tu, zapracowane ciężkim, krwawym trudem, twardymi odciskami, dwóch rąk...

– Rzeczywiście! – ktoś przerywa. Nastrój słuchaczy, się poprawia.

– Tak, – ciągnie towarzysz. – Ja sam, syn biednego wieśniaka, który urodził się i umarł na roli, w pracy, w armii. Do bólu kości, wiem, co znaczy, uparta, dzień w dzień, i w pocie, brudzie, w głodzie, katorżnicza praca, której skutki: ból, ból i tylko ból. Kto z was, powie, że w swoim życiu, przeżył choć jeden, szczęśliwy dzień, dobrze jadł, pięknie się ubierał, nie miał zmartwień? Nikt. Bo my, dzieci pracy, dzieci ziemi, my nie mamy na to, możliwości. My, jak ta maszyna, co dzień i noc, ciągniemy całą fabrykę, nie śmiemy spóźnić się, wyprostować, odpoczywać.

Prawdę mówi – słyhać z tłum. Nastrój, staje się, jeszcze gorętszy.

– Ale, towarzysze, wieśniacy! Każdy z was, choć z daleka, widział inne życie. Tam, we wsi, stoją pałace. Do nich, należy za wsią, kilka tysięcy dziesięcin, dobrej ziemi. Ich właściciele, nie kupowali jej, nie orali, nie sieli, a zbierali więcej, jak wy wszyscy, którzy tu się zebraliśmy. I wy, widzieliście ich życie. Widzieliście, jak rozjeżdżali się oni pojazdami, kare-
tami, czwórkami. Widzieliście, jak hulali, bawili się, pili. Wszystko to, widzieliście i nikomu z was, nie przyszła myśl: – a za co, oni tak żyją? A czyją to pracą, oni zdobywają te wielkie majątki, te dobra. Nie przychodziło na myśl, bo wszyscy myśleli, że tak trzeba, tak być musi, że sam Bóg, tak chce. Ale tak nie jest. Tak być, nie musi. Musicie wiedzieć, że ziemia i wszystko, co na niej, nie należy do jednego człowieka – pana, popa, cara. Nie! Sto razy nie! Wszystko to, należy do wszystkich ludzi, którzy żyją z pracy swoich rąk; należy po równo, jednakowo, bez żadnych odszkodowań i wykupów! Tak to być, musi.

Głos mówcy, podnosi się, nabiera dźwięczności, siły, przekonuje. Wieśniacy, słuchają. Oczy ich, powoli się rozpalają. Mówca, wspomina o partii komun-

stów-bolszewików, którzy podnieśli święty sztandar czerwony, walki o wolność i ziemię. Wspomina, o burżuazji światowej, która idzie na pomoc Denikinowi, Petlurze, Pikludskiemu, aby zdławić wielki zryw, ludu pracującego. W różowych barwach, maluje przyszłość, gdy niezłomna, robotniczo-chłopska armia czerwona, zwycięży wszystkich swoich wrogów. Wtedy, nastanie czas odpoczynku pracujących, czas, gdy za ludzi, będą pracować maszyny, gdy wszyscy będą równi, wolni i swobodni. A to się stanie. To nie słowa, a rzeczywistość. To się musi stać, bo tego życzy sobie, sto pięćdziesiąt milionów, ludu pracującego. Ale dlatego, trzeba ostatnimi siłami, wesprzeć sławną armię czerwoną, armię bohaterów, walki i pracy.

Tak. Lud wiejski wie, co będzie dalej. Ich twarze, ich oczy, płoną, jak metal. Na ich ustach, znowu pojawia się surowość. Cztery lata, przelewał krew. W Karpatach, pod Warszawą, w bagnach pińskich. A teraz, przychodzi ci taki, i wrzeszczy – kłamstwem, podstępem, siłą, – ostatnie z twoich ust, wyrzywa. Popatrz na siebie, żonę, dzieci.

Idź, Arionie, do domu. Wojna, nie zjadła jeszcze jednej twojej krasuli. Odwiąż ją od żłobu i jako ofiarę, oddaj do browolnie. Bo, patrz, bohaterowie pracy i walki, którzy tłumem napadli z kapii, potrzebują jej. A ty, Arion, ty, który przelewał krew, pot lałeś, orałeś i siałeś hreczkę, ty daj i jeszcze raz, daj... Siebie, żonę i dzieci. Przeklęty żydek, wszawy ruski harmider przynieśli, uderzają w Europę, w sto tysięcy koni pognali, bo zdobywają, patrz, traktory, lampę elektryczną, komunę...

Tfu! Niech was gromy! Dziadźki się rozchodzą. „Przewodniczący”, zobił spisy. Dziesięć jałówek, pięćdziesiąt pudów chleba, „dobrowolnie” za piękne słowa, poszło, jak tfu.

Na drugi dzień, Wołodźko idzie do domu, sam. Mówcy, zostali na wsiach. Pójdą ze wsi do wsi i obedną hreczkosiejów.

Idzie Wołodźko, przemijają pola ojczyste, oto wieś, jedna i druga i wiatraki, i siwy zarys nieba, skąd wyłazi kilka brudnych chmurek. Ścierniska się najeżyły. Ziemia skurczona, jak kulak. Zgniłe, posiewałe półkopki. Niedoorany zagon i zapomniana brona, na której wrona głośno krzyczy, jakby przeklinała.

I czuje Wołodźko wyraźnie, że ziemia zaczęła ustępować. Ona, niby ochłodła. Na niej, jak na martwej, szczecina, ściernie, a duch jej, ten szorstki, pijany duch, wzniósł się, i kto wie, dokąd odleciał.

Nie, nie będzie już więcej, tych zawziętych miłośników, ziemi. Nie, nie będzie wiosny, pola, wielkiego nieba i słońca, dla oracza, co pot, krew, duszę, razem z Bogiem zgarnie, bywało, w jedno ziarno i odda ziemskiej piersi, na ofiarę. Nie, nie będzie więcej takich. Ci, co byli, obrażeni, pobici, oglupieni. I ta obraza, przeniesie się w przyszłość, na wszystkie pokolenia, i każde z nich, z przyjemną miną rzuci pług, i powie: „*Hańba moich ojców – to moja hańba! Ja i syn mój, i mój wnuk, niech rośnie, jak zając, w lesie, w łozinie, w ziemi pod skibą. I niech dzień i noc, li czy od początku, bo nasz czas, pójdzie od tego dnia do przodu, od którego spadnie z oczu naszych, ostatni okrucuch hańby, nie-sławy, wstydu. Tak będzie!*”.

Biegnijcie, moje konie, po rodzinnej drodze. Nieście mnie, pod strzechę ojca. Stąd ja, wyszedłem w świat, stąd rozpocznę pracę. Wszystkie dni a ich będzie bez liku, będę wstawał wcześniej i ani jednego, nie oddam marnie. Zacznę od siebie. Oto moje serce. Ono gorące, jak żar. Leję chłodną wodę i niech się hartuje i niech tak stwardnieje, jak ostrze. Dobrze. Boże, dziękuję Ci, że rodziłem się w czasie, gdy

rodziła się wiara moja – w Ciebie, w Ojczyznę, w Pracę.

Idą dni. Lato chyli się do końca. Wspinał się lato, jakie było, jeden raz na trzysta lat. Kto widział niebo, albo chmury, albo słońce tego lata, ten powie: tak! Rzeczywiście, było wielkie. Bo tego lata, narodzili się nowi ludzie, miliony nowych ludzi i między nimi, Wołodźko Dowbenko. I on, dumny z tego. Bo ziemia, od której on wziął swoją siłę, barwę krwi i ogień serca, nareszcie, dostała – jednych, co poszli i padli, drugich – co rodzili się i żyją. Ich oczy widzą i uszy słyszą... Ich młode barwy, formują się tak, by wziąć na siebie straszny ciężar w imię Boga, czci i sławy, ziemi swojej...

Syn Wołodźko i ojciec Matwiej, przyuczają, porzucają przez bolszewików, młodą bułaną klacz. Ona się szarpie i skacze w pługu, jak spętana. Ale Matwiej zacisnął zęby, krótko trzyma w swoim stalowym uścisku lejce. Klacz, staje dęba, potrzasa spienioną mordą, wierzga tylnymi kopytami. – Niczego! Niczego! Pójdziesz! Pójdziesz! – przez zacisnięte zęby, powtórza Matwiej. Wołodźko trzyma uchwyt pługa. Lemiesz, głęboko wryty w lepką, mokrawą czarnoziem. W nocy lał deszcz, niebo kłębiło się chmurami, niczym górami, i teraz jeszcze, bałwany, porozrzucane po błękiecie. Wiatr wieje i bułana grzywa kobyły, szarpie się na wszystkie stro-

ny, a jej bursztynowe oczy poczerwieniały.

Pójdiesz, pójdiesz! – przez zęby mówi Matwiej. Musisz!.. Wio!

Bułana ruszyła i pociągnęła pług. Lemiesz, przewraca skibę, tnie korzenie, trzeszczy perz... Ach, czort bierz, jak przewraca ziemię, rwie na kawałki. Raz, dwa obrócili, na bułaną wystąpił pot. Stała, stęka ciężkim oddechem. Ma trzy lata. Prosta, równa, jak strzała.

– A teraz, doprzęgniemy do niej Szpaczkę – mruczy Matwiej. – Kto powiedział, że ona nie pójdzie? Pójdzie! Tylko trzeba umieć jej nakazać...

W tym czasie, drogą jedzie taczanką bolszewik. Para karych koni, zgnanych do ostatka. Nie pomaga, ani przekleństwo, ani nahajka.

– Stój! Ot, tam poszedł człowiek!

– Wskoczył w błoto drogi, bnie przez świeże skiby.

– Dziadek! Dawaj konia! Wypręgaj, raz, dwa!

Matwiej, zatrzymuje się. Wyprostował się. Popatrzył. Wołodźko jeszcze trzyma w rękach lejce. Bolszewik odpina postronki, zdejmując z kobyły uprząż.

– Stój! – krzyknął Matwiej. – Ty dokąd? Twoje?

Bolszewik, wyrwał z kabury nagana.

– A ot!.. Nie chcesz w łeb?

Jego oczy jak szpilki.

– Podejdź tylko, kułacka mordo! To

nie twój dawny ustrój...

Matwieja, zalewa straszna złość, która tryska z jego każdego ruchu. Jego wielkie buty złyły się z ziemią i, wydaje się, jakby ona biła żywymi, silnymi uderzeniami.

– Ha-ha-ha! – zarechotał bolszewik, trzymając w lewicy lejce bułanej, a w prawej nagan. Jego policzki, nadymane jak kartofle, skośne czarne oczy, twarde niskie czoło, jakby odlane ze starego brązu. Piaski, pustynia, koński pot. Nomad, myśli Wołodźko.

Piersi Matwieja podnoszą się i opadają. On patrzy na pięść z naganem, kurczy się, jakby chciał skoczyć na swego oprawcę, ale w ostatniej chwili, siłą wyrывa się z takiego stanu, nagle zawraca i bez słowa idzie w pole.

Wołodźko patrzy za ojcem. Wiatr rozwiewa połę jego kaftana. Nogi jego stąpają równo, szeroko i zdecydowanie.

A bolszewik, wyprzągł jednego konia, przywiązał z tyłu taczanki i wprzągł bułaną.

– Siadaj maładiec ze mną! W Żołobkach, dostaniesz drugiego konia!

Wołodźko wskakuje na taczankę. Bolszewik siadł na siedzenie. „Wio!” – huknął groźnie i śmignął nahajem bułaną. Ta wierzgnęła tylnymi nogami, wspięła się i stanęła dęba. Bolszewik zaklął potrójnie, owinął lejce na przegubie lewej ręki, a prawą chwycił lufę karabinu i całym rozmachem, uderzył kolbą w zad bułanej... Ta podskoczyła, ruszyła i ze straszną siłą poparła do przodu, z obydwooma końmi. Pognała, jak wichler. Koła bryzgają strumieniami błota. Taczanka, jak dziecina zabawka, skacze po nierównej drodze. Migają pola, las, wieś. Doliną wspięła się w górę i pędem wjechali na pański dwór.

– Stop! – bolszewik zaciągnął lejce. Bułana stanęła. Nie ma na niej suchego miejsca. Z jej pyska i nozdrzy, bucha piana. Brzuch, plecy i tył, w błocie. Nogi się

trzęsą.

– Widziałeś? – zwraca się do Wołodźki, bolszewik. – O tak, z wami trzeba!

Jego twarz, kupa gnoju. Siwa baranica, opadła na potylicę. Rękawem, wytarł pot na czole i błoto, zeskoczył na ziemię, zostawił Wołodźkowi siedzenie, a sam poszedł w stronę budynku, z poobijanymi ścianami.

Ściemnia się. Po niebie, suną kłębiaste chmury. Naokoło rejwach, nieład, jakby było trzęsienie ziemi. Tam jakieś chlewy, czy stajnie. Tynk na nich podpadał. Gonty na strychu, jakby specjalnie połamane. Przed drzwiami, porzucona żniwiarka, resztki grabi i pordzewiałe widły. Dalej, kupa podsuszzonej koniczyny z ostami. Koło niej, stoi kilka koni, skatowanych, poobijanych brudnymi nahajami. Z budynku słychać krzyk bolszewika. Za chwilę, on wychodzi zza rogu chaty, klnie na Boga i podchodzi do Wołodźki.

– Sukin syny! – rzuca do Wołodźki, który nie wie, o co chodzi. – Bierz stąd tę kłacz i zmykaj w czorty!

Wołodźko, biegnie do koni i bierze lepszego.

– Nie tego! Drugiego! – krzyczy bolszewik. Wołodźko bierze tego, którego wskazuje bolszewik, wskakuje na jego ostry grzbiet i wierzchem rusza do wsi.

Matwiej, szedł w pole. Nie raz, szedł on, do tej ziemi. Nie raz, bolał nad jej dolą, ale dzisiaj, w ten straszny dzień, on wyraźnie, stał twarzą w twarz, z tą siłą, która stanęła mu naprzeciw, na jego życiowej drodze. Nigdy, jeszcze nic, go nie pokonało. On, nie bał się wojny. On, gotów był spotkać śmierć na polu boju, jak wojak, jak oracz, jak ten, który do ostatniej chwili, trzyma w swoich mocnych rękach, swoją broń.

Ale dzisiaj... Nie. On, jeszcze słyszy, ten rechot, te obelżywe zniewagi. Ooo, ty skośnoka świnio! Poczekaj. Nie ma mię-

dzy nami równości! I ty i ja, jeszcze staniemy i wtedy, będzie ostatni bój. Matwiej, widzi swoje pole, jak leży ono przed nim, niczym niewolnik. Rzeki potu, przelał za nie. Syna, posłał w bój. Całe noce, prze-myśliwał i bryła do bryły, składał cytadelę swoich sił. I może to jeszcze mało. Tak. Mało. Nie jednego, a milion Matwiejów trzeba. Sto milionów synów, trzeba posłać w bój. Inaczej, przyjdą z nahajami, wypręgą twego konia z pługą i wyśmieją.

Matwiej przeszedł w poprzek i wzdłuż swego pola. Szybki wiatr, bije skrzydłami w jego twarz i ochładza płonące czoło. Przypominał sobie, że pojutrze Wołodźko ma pójść do szkoły. Ale kto w domu?... Siąc. Do czorta. Pójdzie.

Zapada noc. Matwiej wraca do domu. W chacie, krząta się Nastia. „— Panońku, Panońku, martwi się ona. I dokąd ten chłopczyśko pognał z tą kanalią? Jeszcze weźmie, tam w lesie... Bachnie i będzie po nim. Co takiemu złoczyńcy...”

Matwiej milczy. Nie ma apetytu. Posiedział milcząc, a potem wyszedł na dwór. Noc ciemna i wiatr. Wyszedł na drogę i nasłuchuje odgłosów od lasu żółobieńskiego. Mijają chwile, godziny, a Matwiej nie schodzi ze swego miejsca. Naokoło, wszystko nieme, czarne, milczące.

Nareszcie nadjeżdża Wołodźko. Matwiej zauważył go z daleka i gdy syn się zrównał, zatrzymał go.

— Stój-no. Co ty przywlokłeś? — mówi Matwiej.

— Tą oto, dali. Wziąłem, niech, chociaż taka będzie.

— Nie trzeba było brać. Wszystko jedno, jutro za rowczak wyciągniesz. A ta nie padła?

— Nie. Ale zerwała się na pewno. Jak nie wyciągnie do jutra nóg, będzie dobrze.

— Cholera czarcia. Wszystko zeżre i sama zdechnie. Ech, gdyby nie ten nagan. Nie chciało się natrafić na kulę, bo ina-

czej... Ale pożyjemy, zobaczymy... Jutro ruszysz o tam, a pojutrze do szkoły.

— A jak wy, sami?..

— Nie martw się. Tu już ja dosięję, a ty ucz się, siał gdzie indziej.

Zaprowadzili konia do stajni, dali jeść, sami zjedli kolację i położyli się.

Rano, wyciągnął Wołodźko na pole brony, wziął nowego konia, doprzągnął do niego Szpaczkę. Popatrzył, zauważył, że nowy koń, ma wybite oko. W miejscu oka — strup. Widać, nahajem go wałnął.

Zesłał mu, prawie do wieczora. Myślał, że uda się dokończyć do jutrzejszego wyjścia. Ale pod wieczór, niespodziewanie ze wsi wysunęła się jakaś kolumna. Dziadźki, ich konie, wozy, a na wozach, ranni. Niezliczona ilość rannych. Leżą po dwóch, trzech, na wozach. Poobwiązywani, różnie. Stękają, krzyczą.

— I gdzie ich tyłu się znalazło?

— A kto ich wie... ranili...

— Wóz za wozem, suną choda, rozciągając na całej drodze, od wsi do lasu. Kilku jeźdźców, kilka wozów sanitarnych. Jeden z takich wozów, zatrzymał się przed podwórzem Matwieja.

Po godzinie, do Wołodźki idzie ojciec, za nim bolszewik. Ojciec skupiony, cichy.

— Wypręgaj konie, bo pojedziesz, — mówi, jakby nie swoim głosem.

— Dokąd? — pyta Wołodźko.

— A ot — kiwnął głową na bolszewika.

— Tylko do Szumska, — mówi ten po ukraińsku.

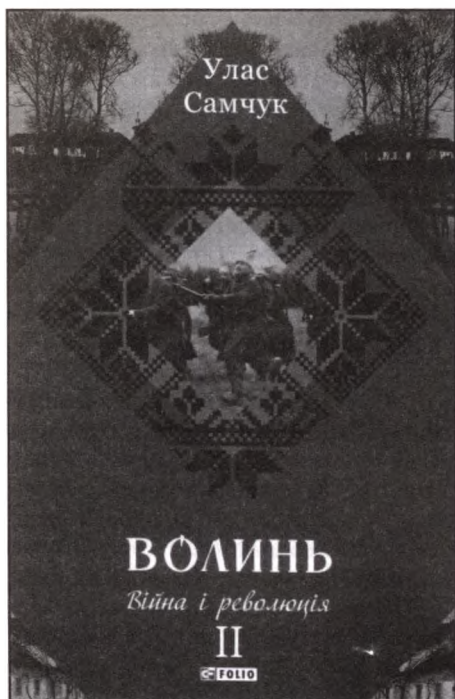
— Ale konie, cały dzień były w zaprzęgu.

— No... Dowiesz do Szumska i wrócisz.

Matwiej milczy. On nagle czemuś się zmienił.

— Ach, odwieziesz już ich. Wszystko jedno, — mówi i, zawróciwszy, idzie do domu.

Wołodźko, szybko wypręga konie

z bron, zaprzęga do wozu. On się złości. Czort wie, dokąd na całą noc, jedź. A jutro, koniecznie chciał wyjść w drogę.

Wyjechali. Za Żołobkami, zaczyna się ściemniać. Tabor ogarnia chłód. Na wozie, koło Wołodźki, siada bolszewik. Za nimi, jakieś postacie. Doganiają i prześcigają jacyś jeźdźcy. Konie zgonione, opryskane błotem.

– No, jak tam? Pyta bolszewik jednego z jeźdźców. Ten tylko machnął nahajem.

– Panika? – pyta jeszcze.

– Czort to rozbierze. Wszystko się mieszało!

Wołodźko, skupił się.

– Co się dzieje? – pyta bolszewika.

– No, cofamy się. Znowu, będziecie pod panami. Francja rzuca całą Warszawę.

Wołodźko milczy. Co ma mówić. Jedni odchodzą, przyjdą inni. Czy nie wszystko jedno? Przypomniawszy tych, z jakimi po-

szedł Wasyl. Gdzie oni. Poszli gdzieś na Podole i więcej nie słysząc. Czyżby nie wrócił? Ot, dziwne. Przyszli, pobyli i znikli. Przypominali jakiś sen, coś niemożliwego i odeszli. Gdzieś tędy wszyscy szli, na Podole. Chłopcy byli weseli, w szarych mundurach, czapkach, hełmach. Ot, widzi: deszcz, błotnista droga, a oni idą – wszyscy młodzi, młodzi, jak dzieci. Katarzyna wyszła i stoi na drodze.

– Ej, dziewczyno! Daj Boże, czarnobrewa!

Katarzyna śmieje się z nich. Toż ci, którzy nikogo nie zaczepiają. Petlurowcy. Sławni chłopcy między nimi. A jak uwijał się Wasyl. Czyż nie był to piękny kozak? Nikt by nie powiedział, że to był ten sam Wasyl, który wyrósł gdzieś na chutorze w Lebedach, który lubił psy i konie, który kpił z Wołodźka. Miał konia. Ech, co to był za konik. Lubiał go, karmił, czyścił. Wołodźko widział, jak popuszcza popręgi siodła. A ostrogi pobrzękują, szablą przy boku. Ręce mocne, żyłaste, zapalniczki ze złotychrebrnymi włoskami.

– Ech, wyrwało się Wołodźce. Bolszewik popatrzył na niego.

– Czemu wzdychasz, kozaczko?

– Ot, tak sobie. Myślałem, jutro pójde do szkoły. A to nie blisko.

– A to dokąd?

Tak i tak. Wołodźko opowiada.

– Teraz przepadło – kończy.

– Czemu? Powiedziałem do Szumska, to do Szumska.

– A nie do Żytomierza?

– Ot, dziwak.

A pomilczawszy, mówi:

– A ty, chyba mnie nie znasz?

Wołodźko, popatrzył na niego. Zda się, ktoś znajomy, ale nie może sobie przypomnieć. A ten, uśmiecha się i milczy.

– Nie. Nie znam.

Usta bolszewika, szczerze, śmiesznie zaciśnięte.

Milczy. Wołodźko też nie pyta. Idą powoli na wschód. Tam noc. I chmury tędy nadciągają. Ot tędy, w tę szczelinę, między niebem i ziemią, wciskają się. A niebo tężeje i gdyby nie wiatr, runęło by i zawałiło się o tak prosto, na wszystko. Gruchnęło by i pokryło górami pola, i wkoło jak spojrzysz, byłyby jedne góry. Lepiej, gdyby chmury przeleciały i zostało samo morze. Aby wicher w ciągu kilku chwil tak uderzył, i wzniosł się, aby wkoło pełno było wszelakiego życia, pełnego szatańskiej mocy. A my, wszyscy na okrętach, wszyscy jak jeden. Oczy, prosto przed siebie, brwi zmarszczone napięciem, a pierś dzielne, przeciwko wszystkim chwilom i burzom.

Nie. Oto przed oczyma, ciągnie się sznur wozów z rannymi, kto wie, czyimi synami, którzy ściągnęli tu ze wszystkich stepów, ze wszystkich puszczy. Napięte niebo i pola, pola – hen, aż tam gdzieś, pola.

Wiatraki pod Rachmanowem, stoją. Rozstawiły swoje długie ręce i walczą z naporem wiatru. Miasteczko Szumskie poutykane żarzącymi się światełkami. Szeroki staw przepływa pod groblą chwila po chwili, a z tyłu i przodu, przez most, suną kolumny. Tu idą i z powrotem. Wozy drabiniaste i taczanki. Koniki wyciągają szyje, dziadźki jakby płyną, wszystko jedno, w jaką stronę. Niech toczy się chwila, czy do tyłu czy do przodu. Wieczór, jak czarny kot. Powoli, ukradkiem skradają się załadowane wozy, konie, taczanki, jak tajemnicze zjawy. Ruiny młynu Rajcha, szare mury, za którymi siedzieli z kulmiotami powstańcy i zsunęli się tędy, po tym boku stawu, w oczerety. O, tam walnęła o lód niemiecka bomba, od czego ze strachu, umarło kilku żydków. Po grobli, maszerowali „hallerczycy” w szarych rogatywkach i grali francuskie marsze. Po tem, kilku ich upadło na bruk, przesy-

tych na wylot kulami. Boże, ile było zamieszania! Płonęły wsie i padały trupy, jak dojrzałe gruszki. Ziemia moja! Krajo moja!

A kolumna, cała sunie groblą. Oto, pierwsze chaty. Okna, zasłonięte okiennicami. Błado, żarzą się elektryczne gruszki. Wiatr od stawu, z rozpędem uderza w telefoniczne druty i one trwożnie dźwięczą. Kilka – raz, dwa, trzy, samochody leją światło swoich reflektorów, a na nich ściśnięte, w czapkach kobiety, z opaskami sanitariuszek na rękawach.

– Stój! Dokąd pędzisz?

– Rozjeść się!

Siwe, rące konie, jak węglowo czarne mary, wyrrywają się, skaczą przez wozy, przez mężczyzn. Podkowy kopyt, uderzają w kamienie i krzeszą iskry. One przeemykają, jak wiatr i znikają. Noc żyje, noc straszna, niepowtarzalna. Jak głęбина morska, kryje w sobie życie, śmierć i burzę. Ci niemożliwi ludzie, narodzeni jeszcze wczoraj, dzisiaj piszą chaos samorodnej, przeokrutnej Apokalipsy. Tam ludzie, tu ludzie. Jedni do drugich twarzami, pierściami. Drogi nie ma. Ot, upadł ktoś i po nim przejechała taczanka, bo był słaby. A tam, na polach front. Tam sto pięćdziesiąt tysięcy. Dwa tysiące rannych, tysiąc trupów. Do czorta, współczucia!

Ale Wołodźce, mimo wszystko, poszczęściło wyrwać się z tego rejdachu. Dostał poświadczenie, że jeździł trzy tygodnie, zarzucił tył wozu do rowu, wio! – i pojechał. Za Rachmanowem, pusto. Wiatr z naprzeciwnika i noc jak antracyt. Konie, wymacują kopytami szlak, prowadzący w tył i do przodu. Przeszło nim ludzi, zamknij tylko oczy i patrz: wszystkie narody, wszystkie języki, wszystkie kolory. Szli, mijali, padali dalej od kul, to znowu inni, oprzytomnieli i zapłonęli gniewem. I oto płoną... Wszyscy płoną. I nie ma końca. Jakby naumyślnie, wiatr dmie

i ziemia, ta ukraińska czarna ziemia, dy-
szy na wszystkich pijanym żarem powa-
bu. Ach, jak znaleźć słowa, aby opowie-
dzieć i aby wszyscy wiedzieli o dniach i
nocach, gdy ludzie, konie i taczanki szli o-
tak, przez pola, jak niepotrzebne dzieci, a
umierali w miastach, tam, gdzie rosną ar-
buzy i kwitną nieśmiertelniki.

Pod Żołobkami, znowu tabor. Zno-
wu dziadźki i konie. Jeźdźcy, podobni do
zjaw. Pod wzgórkami, tłokowisko. Kil-
ka wozów, zbiło się w kupę. Z przodu, na
środku drogi, leży koń. On jeszcze żywy,
ale nie jest w stanie iść dalej, pod górę.
Jego siły, wyczerpane. On doszedł do tej
granicy, jakiej już nie odważył się prze-
kroczyć. Na niego rzucili się z nahajami i,
jak zwykle w takich wypadkach, bili. Ale
koń, nie wstał.

Z dołu, podjechały samochody cię-
żarowe. Ostre światło ich reflektorów,
oświeciło bolszewików, dziadźków, wozy
i konia.

– Dobij go i koniec! – ktoś krzyczy. Je-
den wyciąga rewolwer. Po drodze, poru-
szają się gęste cienie. Baach! Koń, jeszcze
kilka razy kiwnął głową, ale do jego ciała
uczepiło się kilku i ściągnęli go do rowu.

– Aaaa, o jak pięknie! Stój! Zawracaj!
Pojdziesz z nami!

– Droogę, tram-ta-ra-ram! – wyją kie-
rowcy aut.

Wołodźko widzi, że nie zawróci. Koła
wozu z prawej i lewej, oświetlone przez
obdartusów z karabinami, lufami do dołu
na brzuchu. On prosi, że chce zjechać, tu
w dół i zawrócić. Przeciska się pomiędzy
wozami, pomiędzy samochodami. Gdy je
minął, od razu wpadł w ciemności. Droga
w dół, pusta. Puścił wyżki, wóz popchnął
konie i one pogłały w dół, w głębinę, w
czarną noc.

Pędzili długo i szalenie. Ziemia, cały
czas opadała i grzbiety koni, uciekały od
oczu, a nie mogły uciec. Park Kalinow-

skiego, uparcie zmagał się z wiatrem, osi-
ki, jak skały gór przemykają, chylą się,
znikają za plecami. Za nimi, szumią ja-
łowce, klony puszczają liść za liściem,
które lecą z wiatrem, jak telegramy. De-
ski mostku, zadudniły pod kołami, rzuciły
mocno wozem i zostały.

Już na drugiej stronie doliny, na górze,
koło cerkwi, konie przestały słuchać bata.
Ale dalej, nie ma i po co, gnać. Za pleca-
mi, cicho. Wieś także milczy. Każda chata
stanęła, przyczaiła się w ciemności nocy,
przymknęła okna, zamknęła się zamkiem
i niech choćby, potop. Tylko psy, żyją.
One czują wielki, wzburzony świat. Nie
ma innej rady, jak szczeukać. I one szcze-
kają – zawzięcie, bezustannie.

W domu, wyprzągł konie, wytarł sło-
mą ich spocone ciała i nakrył derkami.
Przychodzi ojciec.

– Tak i przyjechał? – pyta.

Głos jego, się zmienił. Cichy głos, nie
Matwieja. Wołodźko, szybko opowiada i
spluwa. Potem, idzie do chaty, pije kwar-
tę mleka. Miedziane światło lampki, łązi
po jego zagorzałej twarzy, ale niczego nie
widać z tego, co przeżył przeżywał. Ma-
twiej, milczy. Nastia, szykuje torbę na ju-
tro, boż „on” jednak, pójdzie.

– Nie nadążysz za nim. Oj, ludziska
moje, w dziadka, całkiem richtig w niego,
się wdał. Postanowił, i niech tu góry wró-
cą, niech ziemia się wali... Poszedł i już.
Taki ród, wybaczcie...

Twarz Nastii taka, jak i zawsze, że
chciałoby się do niej, pobożnie, modlić.
Na niej, ta wiecznie ciepła, troska mat-
ki, w oczach ten cichy smutek i te zawsze,
gotowe łzy. Ach, lepiej milczeć, mówią
te oczy. Porodziła ich, a teraz, stokroć od
niej więksi i biegają – kula nie kula – nie
zatrzymasz. Tobie, matko, tylko miłość.
Tylko długie noce i modlitwa. Niech Bóg
chroni ich tam, gdzieś w szerokim świe-
cie, na czystym polu, w dalekiej drodze,

pod wiatrami, deszczami, twarzą w twarz z niebezpieczeństwem.

Wołodźko, dobrze zna matkę i zna jej myśli. Bo one są wypisane na jej czole, oczach, ustach. Ale on, nie wstanie, nie weźmie za chudziutkie plecy i nie powie: Mamo moja!

I nie popatrzy, w głębię jej oczu i nie osuszy tych łez, chociaż cała jego istota, objęta jest pożarem wielkiej miłości. Życie, nie uczyło go pieszczot. Było zawsze szorstkie i chłodne, i zawsze oczy patrzyły do przodu, w skupieniu i surowo. Czarna ziemia, czarna dłoń, czarny chleb. Nie, nie, synu czarnej ziemi! Tobie, nie rozgadanym, lecz milczącym, być! Tobie, płonąć straszną myślą, i w sercu, w mięśniach ciała, zbierać siły. Wschód i zachód słońca, niosą ci ogień, potop, pomór i miecz. Nikt, nikt na całej szerokiej ziemi, nikt nie zdejmie twoich ciężarów. Sam jeden, po kolana w twardej ziemi, ty dźwigniesz napiętymi mięśniami i wstrząśniesz planetą. Tak będzie.

Ojciec. On siedzi na ławie, zagłębił w swoje myśli. Nie zaczepiając go. Gdy on myśli, niech wszyscy milczą. Dzisiaj jego myśli, są szczególnie osobliwe. Twarz jego pokryta mgłą i tylko niewyraźne kontury brwi, czoła, nosa, brody. Zdaje się, że daleko, pośrodku szerokiego pola, zakopał się w ziemię i głową dotyka chmur. Czarne, gęste myśli nadlatują, atakują go, kłębią się i rwą dalej. Wołodźko, nie odważył się do ojca odezwać. A słowa, są. Słowa same, gęstnieją w gardle i pieką. W chacie, pusto. Katarzyna i Chwedot śpią w szopie.

– Tak, mówisz, i ci odstępują? – wy-rwało się z ojca ust.

– Bardzo szybko, – odpowiada Wołodźko.

Milcząca przerwa. Ojciec zastanawia się. Syn i matka patrzą na niego i go nie rozumieją.

– A ten... – zaczyna powoli ciągnąć ojciec – niczego on ci nie przypominał?

Wołodźko, nie rozumie. Patrzy na ojca, szeroko wytrzeszczonymi oczyma.

– Kto, ojciec?

– No, a ten, co z tobą jechał.

Wołodźko myśli i potrząsa głową.

– Pytał tylko, czy go nie poznaję...

– I więcej nic? A do mnie przyszedł...

– Tu, znowu przerwa. Matwiej, zmaga się sam z sobą. Słowa, nie wchodzą na język. – Przyszedł i mówi: znacie, dziadku, mnie? Ja, wzruszyłem ramionami. Nie. Nie mogę, mówię was znać. Tyłu ludzi, przeszło. Przez sto lat, tyle nie przedzie, jak przez te lata. Byli i tacy i siacy. Byli dobrzy, byli źli. Szlak, mówię, koło nas i ziemia nasza dla wszystkich wiatrów, odkryta. Idzie, kto chce. Nie pytamy, kto.

Matwiej, przerywa mowę i patrzy w ziemię. Jego prawa dłoń, spokojnie leży na kolanie.

– A potem... Mówi: słyszeliście coś, o Wasylu? Popatrzyłem na niego i sam wygadałem, wszystko. Nie ma, naszego Wasyla.

– Nie ma?

Wołodźko, stanął na nogi. Jego oczy, szeroko otwarte. On nie wierzy. W to, nie można wierzyć. Nijak, nie można. Oto i matka nie wierzy, ale i ona wstała. Wszyscy powstawali i patrzą tak, jakby między nimi był sam Wasyl. Niby on i nie on. Nie może być, aby jego nie było na świecie. Wszyscy przecież, widzą go przed sobą takim, jak tego letniego dnia, gdy on przybył, kasztanym koniem, do domu. A może, to był tylko sen. Może, nie było Wasyla, ani tego dnia, ani w ogóle niczego tego na świecie nie było. Był sen i wszyscy w niego nie wierzyli, bo niemożliwe było wierzyć. A może, to teraz się śni. Noc ciemna i głęboka. Naokoło, jak szeroki nasz kraj – noc jedna, a wtedy mimo to wszyscy widzieli jasne słońce.

Matwiej, jak wyrzeźbiony w kamieniu. On zawsze taki, gdy potrzeba. Wtedy, na jego potężnych dłoniach jeszcze wyraźniej napinają się gałązki żył, a oczy płoną metalem. I, wydaje się, naokoło biją gromy, a on piersiami, przeciwko wszystkim siłom. Wroga kula, gdzieś tam na polach, dosięgła jego syna.

– No, – powiedział Matwiej. Więcej, my nie mogliśmy zrobić.

A Wołodźko, pełen podziwu, jak i kiedyś. I wtedy, i teraz on kocha swego ojca, swego wielkiego, swego dużego. Niemożliwa wiadomość, przyleciała z bolszewickim taborem. Chata wpadła w głębinę, w wyrwę, tylko ojciec jeden ponad wszystkim. Niech. Tak powiedziała ziemia, tak chciał jej Bóg.

Jutro, przyjdzie ranek, i drugi syn, wstanie razem ze słońcem i pójdzie. I poniesie wspomnienie o Wasylu, nad polami, nad wsiami, nad miastami. Jak wielką księgę kładzie przed oczyma, i widzi, co było. Przeczyta ją, od deski do deski. Z gorącą myślą, z palającymi oczyma. Ciemnymi nocami, wyrwał myśl po myśli i składał je w odpowiednie miejsca.

Polami, długimi szlakami, przez wsie i miasta przechodzili nie ludzie, lecz cienie tego, co przyjdzie. Przechodzili, milionami. A tam dalej, padali, jak w przepaść, nie było dla nich ratunku, bo trzeba było iść i paść. Jaka nieskończoność twarzy, jakie mnóstwo oczu. Potem ich twarze, wykute z metalu.

Pułki, dywizje – ich nieskończoność przeszła wtedy i owędy, jakby gnane wiatrem. Ciężkie kopyta z podkowami, i duże siodła i postronki i chomąta. Koła dwukółek, kroją szlaki. I bateria za baterią, żarła trawę przy drogach, w polach i na miedzach. Oni idą powoli, powoli obracają się olbrzymie koła, powoli stukają kopyta, a ziemia drży. Kokardy, sztandary, wozy z amunicją, działa, za nimi żołnierze.

Minęło. Natomiast, powstała legenda, jakiej nie było. Przodkowie wyszli z mogił i popędzili taczankami, przez stepy. Oni walczyli i zwyciężyli, oni szukali i znaleźli. Niech będą błogosławione dni, gdy świeciło im słońce. Niech pamięć o nich panuje, przez wieki. Oto ich ślady i po nich idą, wszyscy idą, wszyscy nowi, spragnieni zwycięstwa. I niech ci, co zobaczą swoją ziemię, na wszystkie strony świata zaświadczać: te ziemie są okupione krwią i potem pokoleń. Na wieki, niech żyją na niej wolni ludzie. Słyszcie głusi i zobaczcie ślepi! My mówimy to wam, wszystkim – nawet tym, co nienawidzą i tym, co nie wierzą.

Koniec tomu drugiego
Praga, 1929-1935.

Ulas Samczuk

*Tłumaczenie z języka ukraińskiego
Alfons Soczyński, Alf*

Przygotowujemy do druku t. II epopei Ułasa Samczuka „Wołyń”. Proponujemy uwadze naszych P.T. Czytelników tłumaczenie drugiej części jego ostatniego, XII rozdziału pióra Alfonsa Soczyńskiego „Alfa”.

Z życia Kościoła - З життя Церкви

KAPELAN NA WOJNIE

Uroczystość poświęcenia krzyża na poligonie Gwardii Narodowej pod Kijowem, w miejscu, gdzie stanie kaplica służąca kapelanom różnych wyznań. W uroczystości wzięli udział biskupi ukraińskich Kościołów prawosławnych oraz Kościoła katolickiego obu obrządków *Fot. Gość*

– Dziesięć lat jestem kapłanem, ale modlitwę z żołnierzami przeżywam jako coś zupełnie wyjątkowego. Jakbym uczył się modlić od nowa – mówi ks. Lubomyr Jaworski, grekokatolicki ksiądz, który od wielu miesięcy jest kapłanem na wschodniej Ukrainie. W ciągu ostatniego roku kilkuset kapłanów z różnych Kościołów pojechało ochotniczo na front do Donbasu.

Na Ukrainie służba kapłańska nie ma uregulowanego statusu. To ciągle jest wolontariat. Kapelani nie mają stopni wojskowych, nie otrzymują

żołdu. Nie są nawet ubezpieczeni na wypadek ran, kontuzji czy śmierci. Do tej pory żaden z nich nie zginął, ale kilku było już rannych. Leczyli się później na koszt swej parafii bądź diecezji, która zapewnia im także mundur, kamizelkę kuloodporną oraz organizuje pomoc przy wyjazdach. Przebywają wśród żołnierzy przez kilka czy kilkanaście dni albo kilka tygodni. Wielu z nich po powrocie utrzymuje łączność z żołnierzami. Jeśli w jednostce jest jakaś sytuacja wymagająca obecności kapelana, dowódca dzwoni po

niego, a on wyrusza w drogę. Kapelani przywożą ze sobą żywność, ciepłą odzież oraz listy od najbliższych. Sprawują liturgię w polowych namiotach, adaptowanych na cele kultu. Udzielają sakramentów, a także prowadzą katechizację. W przypadku kapelanów prawosławnych bądź greckokatolickich, którzy mają rodziny, zgodę na ich posługę w strefie działań wojennych musi wrazić nie tylko biskup, ale także żona.

BLIŻEJ PODEJŚĆ SIĘ NIE DAŁO

Najwięcej kapelanów, ponad 120, poszło służyć w rejon tzw. Operacji Antyterrorystycznej (ATO) z Kościoła greckokatolickiego, jednym z pierwszych był o. Lubomyr Jaworski z Lwowa, który dzisiaj w Kijowie koordynuje pracę kapelanów. On się już do tego przyzwyczaił, rodzina mniej. Każdy wyjazd na front jest dla jego najbliższych wyzwaniem. – W tym roku w czasie Wielkanocy brakowało kapłanów, którzy mogliby spędzić święta wśród żołnierzy – wspomina. – Księża mają swoje parafie, musieli tam pozostać. Musiałem więc wybrać się do jednostek sam. Żona nie była tym pomysłem uszczęśliwiona. „*Niech jadą zakonnicy, którzy nie mają rodzin*” – przekonywała. W końcu jednak pogodziła się z tym, że na święta zostanie sama z dziećmi. Ja zaś spędziłem je z żołnierzami w Krymskoje, miejscowości położonej na tzw. Bachmuckiej Trasie, ciągnącej się od granicy ukraińsko-rosyjskiej, gdzie wówczas toczyły się zaciekle walki. Znalazłem się na pierwszej linii. Blżej już podejść się nie dało. Widziałem pozy-

cje separatystów niemal na wyciągnięcie ręki. Nasi żołnierze mówili, że nigdy w tych miejscach nie widzieli kapelanów. Kiedy odprawiałem połową Mszę Św., ostrzał nie ustał. Jednak żaden z żołnierzy nawet na moment nie opuścił tego terenu. Bałem się tak bardzo, że nawet nie włożyłem szat liturgicznych. Na szczęście nic nam się nie stało. Bardzo mocno jednak wtedy poczułem, że złe siły nie chciały, abym sprawował tam Eucharystię. Uważam, że była to najpiękniejsza Wielkanoc w moim życiu. Dla żołnierzy także było ważne, że kapłan był z nimi w czasie świąt. Sprawdzianem wiarygodności kapelana jest to, czy zostaje z żołnierzami na ich pozycjach na noc. Ma być z nimi w schronie, kiedy ich pozycje są ostrzeliwane przez artylerię przeciwnika. Ma być obok, kiedy wszystkich ogarnia strach, że kolejny pocisk uderzy właśnie w ten schron czy okop. Jeśli w takiej chwili nie uciekasz, modlisz się, żołnierz wierzy w twoją modlitwę – opowiada ks. Lubomyr. – Oczywiście nie udaje nam się trafić do wszystkich. Ale nawet jeśli nasza posługa jest potrzebna tylko jednemu żołnierzowi, warto przyjechać dla tego jednego, który później mówi, że bardzo czekał na księdza, bo chciał się wypowiedzieć, a potem przystąpić do Komunii św. I wtedy wiesz – mówi ks. Lubomyr – że byłś temu jednemu żołnierzowi bardzo potrzebny. Pokrzepiłeś go, spowodowałeś, że przestał się bać.

OCZEKUJĄ OD NAS
ŚWIADECTWA

Za przykładem grekokatolików na front pojechali kapłani prawosławni z Patriarchatu Kijowskiego oraz Ukraińskiego Kościoła Autokefalicznego. Obecnie w strefie ATO pracuje ponad stu kapelanów z Patriarchatu Kijowskiego. Ich przyjazdy koordynują tzw. kapelani sektorowi, którzy są przydzieleni do czterech sektorów ATO. Ks. Igor Michaliszyn pochodzi z Zakarpacia, ale od dawna pracuje w Kijowie. Ma żonę i trójkę dzieci. Rodzina bardzo przeżywa jego wyjazd na front, ale wszyscy rozumieją, że taka jest jego powinność. Najtrudniejsze chwile przeżywał wśród żołnierzy batalionu Kijowska Ruś, walczącego m.in. pod Debalcewem. – Trzeba tam było towarzyszyć żołnierzom na posterunkach, które znajdowały się pod ogniem. Ale nie było innego wyjścia – wspomina. – Najważniejszym zadaniem kapelana jest troska o życie religijne żołnierza, ale aby ta posługa była efektywna, kapelan musi być blisko niego. Wielu z nas stale przebywa z żołnierzami na pierwszej linii frontu. Towarzyszymy im w czasie służby na posterunkach, co jest często niebezpieczne, gdyż człowiek wystawiony jest na ostrzał. Śpimy razem z nimi w schronach, dzielimy z nimi wszystkie trudne chwile. Służymy wszystkim chrześcijanom, niezależnie od wyznania, i to także jest ważne doświadczenie.

KAPELAN SPOD LOTNISKA

Wśród kapelanów jest także grupa księży rzymskokatolickich, którzy służą na froncie, są to najczęściej zakonnicy, zarówno Ukraińcy, jak i Polacy urodzeni na Ukrainie. Kapelanem oddziałów zajmujących najbardziej wysunięte pozycje w Wodiane, kilkaset metrów obok lotniska w Doniecku, jest Polak o. Edward Kawa, przełożony franciszkanów konwentualnych w tym kraju i proboszcz parafii w Boryspolu pod Kijowem. Pochodzi z centralnej Ukrainy. Był jednym z tych, którzy razem z kapłanami grekokatolickimi zaczęli prowadzić modlitwę różańcową w styczniu 2014 r. na Majdanie. Jednym z dowódców batalionu ochotniczego Karpacka Sicz, który dzisiaj jest częścią ukraińskiej armii, jest jego parafianin z Ługańska. Poprosił go o przyjazd, gdyż jego oddział potrzebował duchowego wsparcia. Ojciec Kawa towarzyszył żołnierzom w najtrudniejszych momentach. Niektórych spowiadał w chwilach zagrożenia życia. Gdy o. Kawa jest na froncie, stara się zawsze być blisko żołnierzy. Śpi razem z nimi w piwnicach opuszczonych domów, gdzie stacjonuje oddział.

Bywał także na pierwszej linii, gdzie przeżył ostrzał snajperów. – Nam chodzi w tym wszystkim o zbawienie człowieka – podkreśla. – Jeśli widzę, że człowiek potrzebuje Boga, to staram się go do Niego prowadzić. To ich także zmienia. Normalnie żołnierze na pierwszej linii używają wielu wulgaryzmów, właściwie klną bez przerwy. Jak jestem z nimi przez kil-

ka dni, starają się ograniczać. Jeden drugiemu zwraca uwagę: „*Nie klnij, mówi, batiuszka jest z nami*”. Czytamy Pismo Święte i rozmawiamy o przeczytanych fragmentach. To nieraz jest przejmujące doświadczenie: odpowiadać jasno na pytania ludzi, którzy stoją w obliczu śmierci – dodaje o. Edward.

EWANGELIA, ANIE PROPAGANDA

W posłudze kapelana jest szczególnie ważne, aby nie zapomnieć o jej istocie i naszym powołaniu, przekonywał na konferencji o. Andrij Zieliński, kapłan greckokatolicki, znany teolog i nauczyciel akademicki, który jako jeden z pierwszych zgłosił się do służby kapelańskiej – i był w najbardziej niebezpiecznych miejscach. – Nigdy nie możemy zapominać, że naszą misją jest głoszenie Ewangelii, a nie bycie ideologicznym orężem w rękach państwa – podkreśla.

– Kapelan powinien wypełniać swoje obowiązki tylko z pozycji miłości – wtóruje mu o. Igor Sawczenko, proboszcz prawosławnej parafii z Ługańska, należącej do Kościoła uznającego zwierzchność Patriarchatu Moskiewskiego. Za to, że prowadził pracę duszpasterską wśród żołnierzy batalionów ochotniczych, został przez separatystów skazany na śmierć i musiał uciekać z rodziną do Kijowa. – Co oznacza w naszych warunkach być kapelanem? W moim przekonaniu kapelan to człowiek, który ma przygotować człowieka do życia w pokoju, a nie w stanie wojny. Nawet jeśli

jest świadom tego, że żołnierze, wśród których pracuje, za chwilę ruszą walczyć, nie może w nich budzić nienawiści do przeciwnika. Przecież kiedyś ta nieszczęsna wojna się zakończy i trzeba będzie z tymi, którzy dziś stoją po drugiej stronie linii frontu, żyć wspólnie w pokoju, w jednym domu – mówi o. Sawczenko, który swój dom utracił w Ługańsku.

Andrzej Grajewski

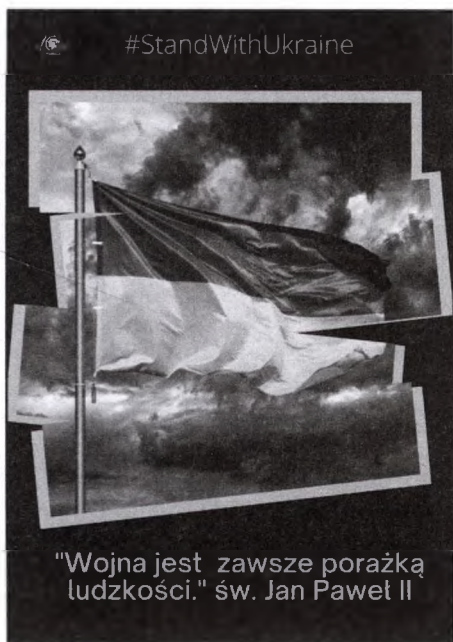
andrzej.grajewski@gosc.pl

Andrzej GRAJEWSKI – Dziennikarz „Gościa Niedzielnego”, kierownik działu „Świat”. Doktor nauk politycznych, historyk. W redakcji „Gościa” pracuje od czerwca 1981. W latach 80. był działaczem podziemnych struktur „Solidarności” na Podbeskidziu. Jest autorem wielu publikacji książkowych, w tym: „*Agca nie był sam*”, „*Trudne pojednanie. Stosunki czesko-niemieckie 1989-1999*”, „*Kompleks Judasza. Kościół zraniony. Chrzęścijanie w Europie Środkowo-Wschodniej między oporem a kolaboracją*”, „*Wygnanie*”. Odznaczony Krzyżem Pro Ecclesia et Pontifice, Krzyżem Wolności i Solidarności, Odznaką Honorową Bene Merito. Jego obszar specjalizacji to najnowsza historia Polski i Europy Środkowo-Wschodniej, historia Kościoła, Stolica Apostolska i jej aktywność w świecie współczesnym.

Źródło: Andrzej GRAJEWSKI, „*Kapelan na wojnie*”, „Gość Niedzielny” nr 47 z 22 listopada 2015 r., s. 52-53.

U nas na Wołyniu - У нас на Волині

KONFLIKT TOŻSAMOŚCI

Władze rosyjskie wierzą, że Ukraińcy („*Malorosjanie*”) to część wielkiego narodu rosyjskiego, który współtworzą wraz z Wielkorosjanami i Białorosjanami. „*Malorosja*” to także immanentna część „*rosyjskiego świata*” (ros. *русский мир*), wspólnej przestrzeni cywilizacyjnej połączonej wspólnym dziedzictwem Rusi Kijowskiej, mitem Wielkiej Wojny Ojczyznianej, prawosławiem i rosyjskim językiem oraz kulturą.

Ukraińcy odrzucają to rozumowanie. Chcą żyć w swoim własnym państwie. W 1991 r. za niepodległośćą głosowały wszystkie regiony Ukrainy. Poparcie dla ukraińskiej państwo-

wości wzrosło po 2014 roku. Społeczeństwo ukraińskie nie ma zamiaru stać się częścią „*rosyjskiego świata*”: Ukraińcy doskonale wiedzą, jak Donbas – ongiś jeden z bogatszych regionów Ukrainy – zmienił się pod rządami separatystów w dwa upadłe quasi-państwa – Doniecką i Ługańską Republikę Ludowe. Kolejnym elementem ukraińskiej tożsamości jest własna historia – Kozaczyzna, ułomna, lecz realna państwowość Ukraińskiej Republiki Ludowej u schyłku I wojny światowej, czy wreszcie tradycje Ukraińskiej Powstańczej Armii. To właśnie OUN-UPA używała hasła „*Слава Україні — Героям Слава!*” („*Chwała Ukrainie! Bohaterom Chwała!*”), które stało się popularnym dzisiaj zawołaniem zarówno wśród Ukraińców, jak i ich przyjaciół w świecie. Ważną rolę odgrywa język; choć większość mieszkańców Ukrainy zna język rosyjski, a dla co trzeciego z nich był to u progu XXI w. język ojczysty, to rośnie liczba Ukraińców mówiących po ukraińsku; dotyczy to również bombardowanych przez Rosję miast w południowo-wschodniej części kraju, których mieszkańcy chcą się w ten sposób odciąć od agresorów. Ukrainę odróżnia wreszcie od Rosji system polityczny. O ile dzisiejsza Federacja Rosyjska zmierza w kierunku ustroju totalitarnego (wszechobecny symbol „*Z*”, tłumaczony jako „*za zwycięstwo*” lub „*za Putina*”, tajemnicze „*samobój-*

stwa” rosyjskich oligarchów, ograniczenie dostępu do mediów społecznościowych to tylko niektóre przykłady), o tyle w Ukrainie suwerenem jest naród. Ukraińcy dowiedli tego podczas „pomarańczowej rewolucji” (2004 r.) i „rewolucji godności” (2013–2014), ale również pięć lat później, gdy w demokratycznych wyborach odsunęli od władzy Petra Poroszenkę, wybierając na najwyższy urząd w państwie Wołodymyra Zełenskigo. Zełenski przypomina przedstawicieli nowych elit politycznych Zachodu – w 2019 r. był politykiem bez doświadczenia, który skutecznie wykreował się na człowieka spoza systemu i wygrał dzięki temu wybory prezydenckie; dziś za pomocą mediów społecznościowych skutecznie umacnia morale współobywateli i promuje ukraińskie interesy w świecie. Ukraina coraz bardziej jawi się nie tylko jej mieszkańcom, ale i Europejczykom jako część zjednoczonej Europy; w optymistycznym scenariuszu już wkrótce mogłaby otrzymać status państwa kandydującego do UE. Taki scenariusz jest zgodny z wolą więk-

szości ukraińskiego społeczeństwa, któremu marzą się „euroremont”, „eurostandardy” i przede wszystkim europejski poziom życia.

Putinowska Rosja postrzega odrębność Ukraińców i ich dążenia jako aberrację. Dlatego 24 lutego rozpoczęła „specoperację”, dążąc do „denazyfikacji” jej władz, tj. osadzenia w Kijowie Polityków, którzy zaakceptowaliby koncepcję „rosyjskiego świata”. Planu tego nie udało się zrealizować, m.in. dzięki postawie ukraińskiego społeczeństwa. W tych okolicznościach władze rosyjskie doszły do przekonania, że potrzebna jest „denazyfikacja” (czyli w praktyce deukrainizacja) nie tylko władz Ukrainy, ale i jej mieszkańców. Efektem tej ludobójczej polityki są zbrodnie wojenne popełnione w Buczy, Irpieniu i Borożiance, wywózki ludności okupowanych terytoriów w głąb Rosji, czy tragedia Mariupola. Ukraińców nie dało się jednak złamać, a rosyjskie mordy, gwałty i grabieże jedynie umacniają ukraińską – narodową i europejską, a nie wielkorosyjską – tożsamość.

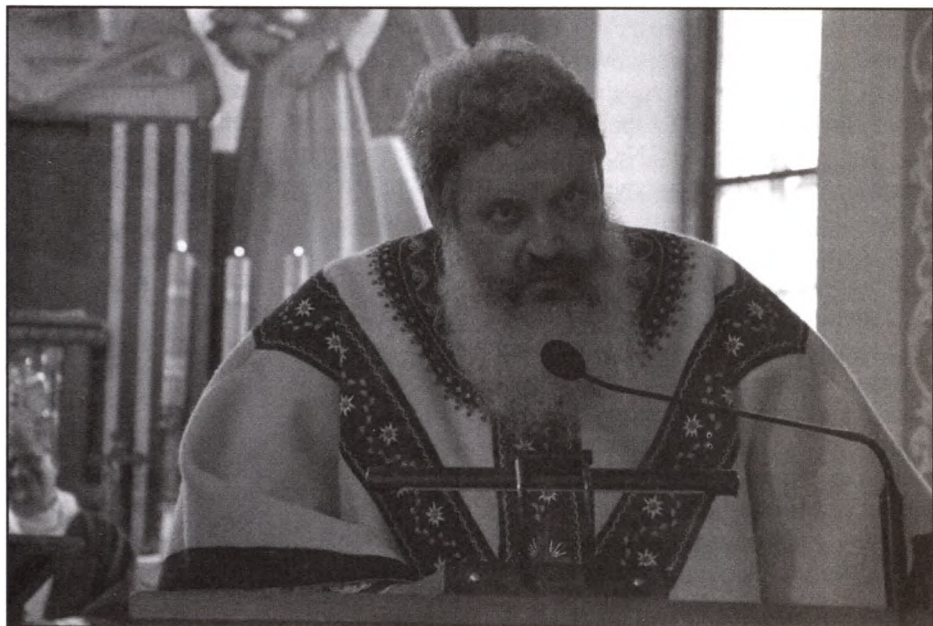
Andrzej Szeptycki

Źródło: Andrzej SZEPTYCKI, „Konflikt tożsamości”, „Pauza Akademicka” nr 603 z 26 maja 2022 r., s. 2.

U nas na Wołyniu - У нас на Волині

PORONIN. WIELE POWODÓW DO ŚWIĘTOWANIA

Ks. Witold Józef Kowalów podziękował – w imieniu kapłanów jubilatów – za tak liczne życzenia i serdeczne przyjęcie. *Fot. Gość*

Jubileusze kapłańskie, występy ze-
społów regionalnych, a nawet kon-
kurs na najpiękniejszy warkocz. W ten
weekend odbywa się 47. Poroniańskie
Lato.

Jednym z punktów wspólnego
świętowania górali z Poronina była
piątkowa Msza św. odpustowa, bo
tamtejszej parafii patronuje św. Ma-
ria Magdalena. Eucharystii przewod-
niczyli księża pochodzący z Poroni-
na, którzy w tym roku świętują swoje
jubileusze kapłaństwa: ks. prał. Stani-
sław Czernik – 45, ks. Józef Gut – 40,

ks. Stanisław Czernik (młodszy) – 15,
ks. Witold Józef Kowalów – 30.

– Osobiście jestem bardzo wdzięcz-
ny, że spotkałem na swojej drodze ka-
płańskiej tyle ważnych postaci w Ko-
ściele – nie sposób wspomnieć prze-
łożonych czy hierarchów, na cze-
le z kard. Karolem Wojtyłą. Oczywi-
ście Kościół się zmienia, ale trwanie
przy Pasterzu Chrystusie jest takie
samo. Jestem Bogu wdzięczny za każ-
dą chwilę życia kapłańskiego – mó-
wił ks. Gut. Z kolei ks. Kowalów, któ-
ry pracuje w Ukrainie, przyznał, że ra-

dość owocnego życia kapłańskiego nie może być w pełni przeżywana z powodu wojny.

Wszystkich gości, którzy świętowali parafialny odpust i kapłańskie jubileusze, pozdrowił serdecznie ks. Stanisław Parzygnat, proboszcz z Poronina. Do tej góralskiej miejscowości przyjechali kapłani z okolicznych parafii, a uroczystości uświetniła kapela regionalna. Była też procesja z Najświętszym Sakramentem wokół świątyni. Obecne były delegacje z pocztami sztandarowymi różnych organizacji i instytucji, m.in. OSP i Związku Podhalan.

Tuż po Eucharystii przyszedł czas na przejazd korowodu tegorocznego Poroniańskiego Lata, który miał przypominać korowód weselny. Kolejne punkty odbywały się już na plenerowej scenie przy Gminnym Centrum Kultury. Można było zobaczyć m.in. występy zespołów regionalnych. Tradycją Poroniańskiego Lata są też konkursy na najpiękniejszy warkocz u góralek. Jury miało sporo pracy, bo trzeba było pracować z metrem! Liczna publiczność mogła nie tylko oglądać długie warkocze, ale także posłuchać dobrej muzyki, m.in. w wykonaniu Państwowej Szkoły Muzycznej w Zakopanem – Filia w Poroninie pod kierownictwem Krzysztofa Leksyckiego.

W niedzielę w ramach 47. Poroniańskiego Lata odbędzie się Przegląd Zespołów Regionalnych, w którym wystąpią: Małe Regle z Poronina, Regle z Poronina, Mali Bystrzanie z Nowego Bystrego, Mały Zbójniček z Zębu, Zawrat z Bustryku. Zaś na wieczór zaplanowano koncert Marcina Sójki.

W ramach Poroniańskiego Lata odbyła się promocja książki „Rodzinne zwyczaje i obrzędy” Stanisławy Trebuni-Staszek. Opowiada ona o zwyczajach rodzinnych z przełomu XIX i XX wieku. Zawiera wiele archiwalnych zdjęć z różnych miejscowości Podhala, jak: Chochołów, Witów, Białka i Bukowina Tatrzańska, Nowy Targ. Podczas promocji wystąpił zespół Regle z Poronina i przedstawił dawne zwyczaje, związane z chrztem i weselem.

Jan Głabiński

Źródło: JG, „Poronin. Wiele powodów do świętowania”, „Gość Niedzielny” nr 30 z 31 lipca 2022 roku. // <https://krakow.gosc.pl/doc/7704837>. Poronin-Wiele-powodow-do-swietowania

[Dodane: 23 lipca 2022 roku]

Dziedzictwo - Спадщина

TRZYNASTEGO KWIETNIA PRZYSZLI PO NAS... LOSY POLSKIEJ RODZINY WYWIEZIONEJ DO KAZACHSTANU

**Jedna z książek „Wołania z Wołynia”
podejmująca temat zesłania Polaków
z Wołynia i Podola do Kazachstanu**

*Poniższe wspomnienia napisała na
moją prośbę p. Jadwiga, anonimowo,
bo tylko w ten sposób zgodziła się je
podać do wiadomości szerszego gro-
na odbiorców. Stanowią one po tylu
latach cenny przyczynek do poznania
naszej polskiej, okupacyjnej historii.*

Mam na imię Jadwiga, urodziłam się w mieście Pińsk. Mając jedenaście lat, pamiętam dobrze ten dzień 1940 roku 6 lutego, jak przyszli rosyjscy żołnierze i aresztowali Ojca, miał na imię Franciszek, a już 13 kwietnia przyszli po nas o godzinie trzeciej rano, kazali się nam ubierać. Moja rodzina składała się z trzech braci i pięciu sióstr, Mamusia była w błogosławionym stanie. Imiona braci: Zdzisław, Czesław, Romuald, siostry Sabina, ja Jadwiga, Irena, Danuta i Lila, i tam się urodziła Alinka.

Zawieźli nas na stację w Pińsku, tam już stał transport wagonów bydłowych, w których było bardzo dużo ludzi. Nie pozwolili nam nic wziąć ze sobą, tak, jak byliśmy ubrani kazali nam wchodzić do jednego wagonu; w Pińsku, gdzie mieszkaliśmy musieliśmy opuścić nasz dom. Po dwóch dniach ruszyliśmy w drogę. Jechaliśmy w dzień i w nocy przez 18 dni, wieźli nas na tę nieludzką ziemię i tak dojechalśmy do Kazachstanu do miasta Kaczetaw, rejon Aryk-Bałyk, wieś Imantaw. Tam zaczęła się nasza gehenna życiowa. Nie mieliśmy nic do jedzenia. Jak byliśmy w wagonach, to co dzień dawali nam boche-

nek chleba, a tu nam nic nie dali do jedzenia. Musiałam od pierwszego dnia chodzić po prośbie od domu do domu prosić o kawałek chleba.

Przyjechaliśmy do Imantawa 2 maja, była ładna pogoda, świeciło słońce. Wyszło dużo mieszkańców Imantawa przywitać nas. Trawa była już zielona. Zatrzymaliśmy się u jednej gospodyni, która mieszkała z córką. Gospodyni ta była dla nas dobra. Rano wstajemy a śniegu napadało równo z oknami, bo domy były niskie, po kilku dniach śnieg stopniał.

Bracia poszli do przedsiębiorcy (to tak jak wójt) prosić żeby dali pracę w kołchozie. [wtedy] zabrali nas do kołchozu, który znajdował się 23 kilometry od Imantawa, gdzie mieszkaliśmy. Pojechaliśmy: Zdżicho, Czesiek, Romek, Sabina i ja. Latem w kołchozie dali gorącej zupy, a na zimę nie było pracy. Wróciliśmy do domu, w którym nie było co jeść, i znów zaczęłam chodzić po prośbie z siostrą Ireną, która była młodsza ode mnie o dwa lata, od domu do domu po kawałeczku chleba. W lipcu 1940 roku mamusia urodziła córkę Alinkę, dziewiąte dziecko. Córka gospodyni pracowała przy krowach była dojarką, czasem przyniosła mleka dla młodszej siostry Alinki i Lili, miała 3 latka, całymi dniami siedziała na pryczy i kiwała się wołając, Mamusiu ja chcę jeść, ja chcę jeść, serce się krajało patrząc na to wszystko.

Nie tylko ja chodziłam po prośbie, było nas tam kilka rodzin, które przyjechały razem z nami z Pińska. Wiosną było źlej, bo już była praca w kołchozie. Jechała siostra, trzech bracia i ja, i tam już była zupa, raz na miesiąc

można było pojechać do domu żeby się pozbyć wszy, tak było ich dużo. Cała byłam podrapana, gdzie się dotknęłam tam była wsza, albo i kilka ich było, włosy na głowie same się ruszały. W domu mamusia całe ubranie zalewała wrzątkiem w takim drewnianym cebrze, a głowę myła ługiem (popiół zalany wodą), bo nie było mydła, pranie też się robiło dwóch dniach znów trzeba było jechać do kołchozu do pracy 23 kilometry. Od tej wsi Imantaw jechaliśmy na furmance do której zaprzęgnięte było parę byków. Po całym lecie pracy pięć osób: siostra, trzech bracia i ja dostaliśmy worek ziarek ze słonecznika, i znów nastała zima mroźna i bardzo głodna.

Poszłam rano po prośbie, nogi owińnięłam szmatami, bo nie miałam obuwia, zimno było może 50 stopni mrozu, a może więcej. Jak wchodziłam do jakiego domu, to litowali się nade mną, byłam bardzo zmarznięta, dawali mi gorącej wody z samowara, ale chleba mały kawałeczek bo jeszcze nie był upieczony, odwiedziłam kilka domów i dostałam pięć małych kawałeczków chleba. Przyszłam do domu bardzo zmarznięta, wszyscy siedzieli na piecu, tylko Mamusia stała w kuchni. Wszyscy patrzą, że tak mam mało w woreczku chleba, a w tym czasie otwierają się drzwi, wchodzi mężczyzna wysoki cały opuchnięty z głodu. Przeżegnał się i prosi o kawałek chleba, ja nie namyślając się długo sięgnęłam do woreczka i dałam mu jeden kawałeczek chleba. On się znów przeżegna i podziękował i poszedł, a wtedy brat Czesiek zeskoczył z pieca i jak mnie kopnął z całej siły to ja głową

otworzyłam drzwi i wpadłam po pas w śnieg, z którego ledwo wyłazłam byłam tak zmarznięta że nie mogłam nic mówić, bo właściwie jak można te cztery kawałeczki chleba podzielić na dziewięć osób? Więc poszłam jeszcze raz spróbować może coś dostanę, ale nic nie dostałam, nawet jednego kawałeczka chleba.

Gdy wracałam do domu zobaczyłam na śniegu łajno byka, w którym było dużo ziarna. Poszłam do domu i mówię Mamusi że tam leży łajno, taki duży placek i tak dużo jest w nim ziarna, to Mamusia powiedziała: idź i przynieś. Poszłam i przyniosłam. Mamusia topiła śnieg i płukała bardzo długo, potem na płachcie na mrozie wietrzyła, a następnie suszyła w piecu chlebowym, jak się wysuszyło, to na żarnach mełłyśmy i Mamusia ugotowała zacierki. Wszyscy najedliśmy się, a za jaką godzinę tak nas wszystkich spryszczyło, cały język, cała jama ustna i wargi, nie mogliśmy przełknąć śliny, wszyscy byliśmy bardzo chorzy. Wtedy Mamusia poszła do jednej mieszkanki wsi, ona zobaczyła Mamusię i przestraszyła się, dała jakieś zioła, które Mamusia parzyła i musieliśmy pic przez cały tydzień, prócz śniegu nic nie mogliśmy wziąć do ust, nawet po prośbie nie mogłam pójść tak wszystko mnie bolało w środku.

W roku 1942, w marcu umarła ta siostra, która się w Imantawie urodziła, z zimna i głodu, miała półtora roku, Alinka. Była tam rodzina, która razem z nami przyjechała z Pińska, całą noc z brzózek robili trumienkę dla Alinki, pochowana została na cmen-

tarzu w Imantawie. Za parę tygodni pojechaliśmy do kołchozu do pracy, to znaczy Sabina, Zdzisiek, Czesiek, Romek, i ja. Ale już tej wiosny kazali orać pługami ziemię, za pługiem był kolega ze szkolnej ławki z Pińska, miał na imię Mietek, a ja trzymałam zaprzęg, w którym były dwie pary wołów w jarzmach i tak oraliśmy codziennie od rana do wieczora przez całą wiosnę. Latem w żniwa nauczyli mnie wiązać snopki i znowu całymi dniami musiałam chodzić za żniwiarą, wiązać snopki i układać je na polu. Tyle dobrze, że chociaż dali co jeść.

W 1942 roku we wrześniu przyjechał do kołchozu przedsiadatiel, zawałał mnie i powiedział, że muszę jechać do domu do Imantawa, że mam gościa, ale nie powiedział kto to jest. Jechały furmanki z pszenicą, ciągnęły je byki, ja siedziałam na tym zbożu, ten kołchoz był oddalony od naszej wioski 23 kilometry. Przyjechałam do domu i zobaczyłam Ojca, jak leżał na pryzkach. To nasze były łóżka, strasznie był chudy i pokazał mi nogi. To były bardzo grube kłody, a w nich były dziury, że pięście się mieściły. Mamusia mówiła, że przynieśli go na noszach. Przyjechała siostra Sabina i bracia, Zdzisiek, Czesiek, Romek z kołchozu. Bardzo się ucieszyliśmy z powrotu Ojca. Opowiadał nam co z nim robili w więzieniu, do śledztwa stał po pas w wodzie i na głowę też lała się woda, a na rękach miał kajdanki. Płakaliśmy wszyscy co mógł przejść w tym więzieniu. Kazał nam stanąć w dwuszeregu i powiedział, że tak stali nasi oficerowie i żołnierze w Katyniu. Musieli wykopać sobie rów,

potem byli skuci, ręce do tyłu, a potem strzelali do nich w tył głowy, a oni padali do tego rowu raz z jednej strony rowu, raz z drugiej jak śledzie w beczce. Nie dużą warstwą ziemi byli zasypani, ziemia się ruszała. Ojciec płakał i mówił, może które z was jeszcze kiedyś wróci do Polski, to powiedzcie, że 30 tysięcy naszych oficerów w ten sposób zostało zamordowanych.

Dużo rodzin z Pińska zaczęło przychodzić do ojca i pytali, może widział w więzieniu kogoś z ich rodziny. Był też lekarz z Pińska, którego z nami przywieźli razem z żoną i dwoma córkami, jednej było na imię Irena, z którą się przyjaźniłam. Ten lekarz zajął się Ojcem. Mówił, co trzeba robić z tymi ranami na nogach. Trzeba było iść 18 kilometrów do Aryk-Bałyku, tam była apteka i kupić nadmanganian potasu do moczenia nóg, do wiadra wysokiego do samych kolan nalać wody przegotowanej, wysypać tego proszku i tak moczył sobie nogi, które się trochę podgoiły, ale i tak zdrowia nie miał, w 1943 roku (żył tylko 8 miesięcy po powrocie do nas) umarł na zawał serca, które nie mogło znieść tego wszystkiego, głodu i zimna. Ci sami Polacy, co robili trumienkę dla siostry, zrobili też trumnę dla Ojca. Dali mu koszulę, spodnie i skarpetki i tak był pochowany bez butów na cmentarzu.

W 1943 roku dwóch braci poszło do Wojska Polskiego Kościuszkowskiego. Zdżicho miał 18 lat, a Czesiek 17, Czesiek zachorował w wojsku na kurzą ślepotę i musiał wrócić do domu, ale ciągle nie było Komisji i przez pomyłkę 12 października pod

Lenino wysłali go na front. Dali mu wózek z amunicją, on go pchał, a drugi brat i reszta wojska szła za nim z tyłu, najechał na minę i rozerwała go na kawałki. Drugi brat też został ranny w nogę. Bardzo dużo żołnierzy tam zginęło pod Lenino 12 października 1943 roku. I już o bracie Zdzisławie nie wiedzieliśmy gdzie i do jakiego szpitala został skierowany, tylko przyszło zawiadomienie, że brat Czesław zginął na wojnie pod Lenino.

Mamusia i reszta nas siedmioro załamaliśmy się, że to już koniec z nami, że na pewno nie wrócimy do Polski, jeszcze ta wiadomość, że generał Sikorski zginął w katastrofie samolotowej. To wtedy wszyscy Polacy, którzy byli tam wywiezieni, zebrali się u nas w domu, bo myśmy zajmowali mały domek pokój z kuchnią, i rozmawialiśmy, że to już z nami Polakami koniec. Straszna była rozpacz, płakali wszyscy, ale trzeba było iść do pracy. Mnie dali do suszenia ziarna, pracowałam bardzo ciężko, bo już miałam 15 lat, ale ubrać się nie miałam w co. Ukradłam worek od zboża i mamusia uszyła mi sukienkę na ramiączkach i w tym worku wróciłam do Polski.

W 1944 roku w listopadzie przyszło nam z wojska, że możemy wyjechać na Ukrainę do Zaporozża, aby nam ulżyć od tych mrozów gdzie jest trochę cieplej. Pod koniec grudnia dali nam dwoje sań, do których były zaprzęgnięte byki. Na saniach była słoma, w środku której siedzieliśmy aby nie zamarznąć. Jechaliśmy do miasta Kockzetaw, 100 kilometrów przez trzy dni, po drodze mieliśmy dwa noclegi.

Na poczekalni w Kokczetawie spędziliśmy całą noc. Leżeliśmy na podłodze jak śledzie jeden przy drugim. Rano siostra Sabina nie mogła otworzyć oczu, bo na rzęsach było pełno wszy, a druga siostra Danuta zachorowała. Miała dużą gorączkę, przeszedł lekarz i stwierdził, że to jest tyfus, zabrali ją do szpitala, została z nią Sabina. Podstawili 4 wagony bydłce dla Polaków, synowie których byli w wojsku. Mamusia wpadła w rozpacz i mówi już nie ma po co żyć, w Imanawie pochowała męża a naszego ojca i siostrę, która tam się urodziła, na wojnie pod Lenino zginął Czesiek, a o Zdzychu nie wiadomo czy on żyje, a teraz Danusia zostaje w szpitalu a z nią Sabina w Kokczetawie.

Przychodzi kolejarz i mówi, że już wagony stoją, proszą żeby wszyscy Polacy wsiedli do tych wagonów. Ruszyliśmy w drogę do miasta Zaporozża, ale codziennie nie jechaliśmy, bo trwała wojna z Niemcami. Jak jakiś transport jechał w tym kierunku to doczepiali te nasze cztery wagony. Codziennie dawali nam jeden mały chleb z foremki na osobę, a na wodę topiliśmy śnieg i tak dojechaliśmy do Zaporozża. Był z nami jeden student, on poszedł do kościoła, a tam mu powiedział, że tu już będzie Rosja a że na naszych wagonach było napisane Zaporozże, kazał ksiądz zetrzeć i napisać słowo Lwów i tak zrobiliśmy. Więc znowu stoimy na boczniczy i czekamy kiedy nas doczepią do transportu. W wagonach zaczęła się epidemia tyfusu, jedna pani zmarła to ją wrzucili na bocznym torze do węglarki. Zachorowała też na tyfus w drodze do Lwowa

Mamusia i brat Romek i Lila i jeszcze kilku Polaków. Codziennie przychodzili i pytali czy jest ktoś chory, ale nikt się nie przyznawał, mówiliśmy że jesteśmy zdrowi. Mnie też bolała głowa, ale musiałam się opiekować całą rodziną. Najgorzej była chora Mamusia, wszyscy myśleliśmy, że nie przeżyje, bo kilka osób umarło i z wagonów wyrzuciliśmy ich do węglarek stojących na bocznych torach w których było pełnych węgla i żeby nikt z Rosjan nie widział, tak dojechaliśmy do Lwowa. I znów poszedł ten student do kościoła i tam mu ksiądz powiedział, że tu też będzie Rosja, ale ksiądz z ambony na mszy powiedział, że przyjechali Polacy z Kazachstanu, proszą, kto może niech im pomoże. Przyszło bardzo dużo Polaków, przynieśli kołdry i poduszki, ubrania, a szczególnie jedzenie. Dowiedziało się o tym ruskie wojsko i zaczęło aresztować lwowiaków, za to że robią zgromadzenie przy wagonach, wtedy ksiądz powiedział żeby zetrzeć napis Lwów a napisać Kraków.

Znów zaczęła się wędrówka za frontem wojny i tak jechaliśmy pół roku. W 1945 roku przyjechaliśmy do Krakowa, a tam już każdy gdzie chciał tam jechał. Mamusia powiedziała że my pojedziemy do Lublina, bo tam jest Urząd Repatriacyjny i tak dojechaliśmy [do Lublina] przez Katowice. Jak raz był pierwszy dzień Wielkanocy, wszyscy ludzie wracali z kościoła, przyszli pod wagony i pluli na nas po co ta hołota przyjechała i odchodzili, a myśmy już dwa dni nic nie jedli. Znowu poszedł ten student do kościoła i prosił księdza, żeby dał

**Kościół parafialny w Koksztetaw
(Kokczetaw)**

Fot. WSD w Kielcach

nam coś do zjedzenia. Dopiero o godzinie czwartej po południu przynieśli nam pęczaku kaszy, która była przypalona, pół na pół czarna – to było nasze jajko Wielkanocne. Wszyscy płakaliśmy co nas spotkało w naszym kraju, w Polsce.

Jak przyjechaliśmy do Lublina zakwaterowali nas w barakach koło Majdanka, tam dopiero dali nam jeść, codziennie był obiad gorący a na śniadanie i kolację dawali suchy prowiant. Po trzech miesiącach wróciła Sabina z Danusią, która była chora na tyfus i została w Koksztetawiu.

Zaczęłam pisać do wszystkich Jednostek Wojsk. Szukałam brata Zdzicha, ale nie odpowiadali na nasze prośby. Przyszedł jeden wojskowy i pytał nas skąd myśmy przyjechali, Mamusia powiedziała, że z Kazachstanu, a sami jesteśmy z Pińska, wtedy on mówi, że stoi na warcie w wojskowym szpitalu w Lublinie, w którym leży ciężko ranny też z Pińska, ale nie wiedział jak się nazywa. Po trzech dniach przyszedł i powiedział że nazywa się [...] Zdzisław. Mamusia zemdlała. Powstał wielki płacz z radości. Poszliśmy do szpitala, a on leżał, cały

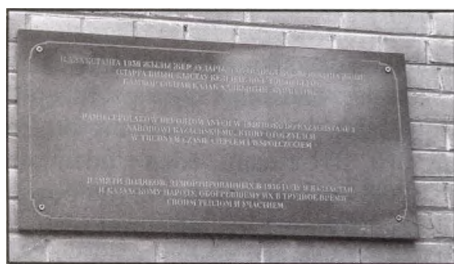
był granatowy, chcieli mu amputować nogę, ale on nie dał, mówił, że nie ma po co żyć, że cała rodzina jest na Syberii. Stanęliśmy przy jego łóżku, on otworzył oczy i zamknął i znów otworzył, a mamusia mówi: synku to my jesteśmy. To był szok dla niego i zaczął płakać z radości. Lekarz powiedział nam żeby codziennie przynosić mu dużo świeżo ugotowanego boczku, i tak leczylimy go, a noga została ocalona, była tylko krótsza o 5 centymetrów.

Dziś już mam, jak to piszę 83 lata, może nie wszystko pamiętam, piszę w skrócie, jeszcze dużo mogłabym napisać, ale to już byłaby książka, i tak piszę te wspomnienia ze łzami w oczach. Nie pisałam ani imion ani nazwisk tych, którzy byli z nami w Imantawie.

Jadwiga

spisała i opracowała

Regina Smoter Grzeszkiewicz

**Tablica ku pamięci Polaków deportowanych do Kazachstanu w 1936 roku
na kościele parafialnym w Koksztetaw
(Kokczetaw)**

Fot. WSD w Kielcach

Tatiana Jurczenko

DUCHOWOŚĆ MISYJNA
KAPŁANÓW
PRACUJĄCYCH W ZSRR
PO II WOJNIE ŚWIATOWEJ

Tytuł ukazuje się
w Roku Kapłańskim

